

ROMANIČKA ARHITEKTURA NA JUŽNOM DIJELU ISTOČNOG JADRANA I PROBLEM ISTICANJA UTJECAJA APULIJSKOGA GRADITELJSTVA

Marinko Tomasović
Gradski muzej Makarska
HR, 21300 Makarska
Obala kralja Tomislava 17/1
marinko.tomasovic@st.t-com.hr

UDK : 726.5.033.4 (450.75 : 497.5 Dalmacija)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 11. 2006.
Prihvaćeno: 16. 11. 2006.

Iznosi se kritički pregled literature u kojoj je istaknuta misao jednosmjernog utjecaja južnotalijansko-ga, srednjovjekovnog apulijskog graditeljstva na crkvenu arhitekturu južnih dijelova istočnog Jadrana. Razmatranjem stanja romaničke arhitekture na obje jadranske obale upozorava se na neutemeljenost takvih pozivanja i upućuje na odvojene kreativne izraze, glavninom u pozivanju na ranija područna ostvarenja bizantskog karaktera.

Ključne riječi: Istočni Jadran, Apulija, trobrodne gradnje XI. st., arhitektura s kupolama, područna bizantska rješenja.

Uvodna sagledavanja problema u literaturi

Pisani izvori zabilježili su intenzivnost trgovačkih i općenito pomorskih veza između suprotnih obala južnog Jadrana tijekom srednjeg vijeka i kasnijih razdoblja.¹ Kontakti uspostavljeni još u prapovijesno doba posvjedočeni su materijalnim tragovima kojima se donekle daju objediniti kulturne pojave na ovim prostorima.² Od prvih političkih subjekata,³ te su značajke iskristalizirane u razvoju zadojenom helenizmom, čime je, snažnije nego do tada, ocrтана slika srodnoga kulturnog podneblja.⁴ Ipak, tek krajem antike južni Jadran jasno se uključuje u stvaralaštvo umnogome presudno za razdoblja srednjega vijeka. Politička i vjerska prisutnost Bizanta na ovim dijelovima Sredozemlja, istina, nije imala značenje konačnog vezivanja krajeva uz istočno središte Rimskog Imperija,⁵ ali je višestoljetnim kulturnim promicanjem ostavila trajni biljeg u njihovu razvoju. Na Apeninskom poluotoku posebno su južna područja bila ogleдалo okrenutosti njegovu svijetu.⁶ Stoga je i razumljivo da osvajanjem tih područja od strane Normana u XI. st. ne nestaje bizantska prisutnost izražena u umjetnosti, i to više kao odraz pozivanja na zatečeno stanje iz prethodnog vremena.⁷

Slična situacija podrazumijeva se i za prostor istočnog Jadrana, gdje je naglašenija složenost povijesnih okolnosti predodredila nešto drukčiji politički učinak Bizanta. Presudno je bilo povezivanje gradskih

¹ Za povijesne i ekonomske kontakte Dubrovnika i gradova hrvatske obale Jadrana s jugom Italije i Mediteranom vidi: Foretić, 1952., str. 117-163; 1940., str. 294-303; Luetić 1971, str. 10-11; Lučić 1973, str. 94-107; Pušić 1978, str. 87-95

² Batović 1979., str. 476, 491-492, 513, 515, 518-519, 625-626; Müller 1994., str. 223-259 (posebno 238-239, "Transadriatische Analogien"). Za protopovijesna razdoblja vidi: Batović 1987, str. 349, 350, 386-387

³ Zaninović 1976., str. 301-307

⁴ Gabričević 1968, str. 44-45; Fisković 1976, str. 44; Rendić-Miočević 1989, passim. Za opoziciju ovim kulturnim datostima, u pogledu etničkih i jezičnih osobitosti, u južnim dijelovima Jadrana vidi: Katičić 1976, str. 177-183

⁵ Za istočni Jadran vidi: Ostrogorski 1969; Klaić 1971.

⁶ Za povijesna kretanja na jugu Italije u tom razdoblju: Guillou 1978.; Cilento 1978.; Dupre Theseider 1978., str. 3-131

⁷ Sveobuhvatno još kod: Diehl 1894; Bertaux 1903. Za slikarstvo vidi: Gabrieli 1936.

komuna i središta na njegovoj obali, pa je na taj način, uostalom analogno i dodirima koji su se uspostavljali unutar dijelova Apeninskog poluotoka, umjetnost srednjeg vijeka obilježena suvremenim izrazima zapadnjačkog karaktera. Pri tome se postojanost bizantske komponente pokazala u svojstvima kreativnog subjekta, ne ukazujući na umorni eklekticizam ili blijedi odsjaj nekadašnjeg uspona.⁸ Unatoč tomu, prilično se ustrajavalo u prenaplašavanju veza u likovnim umjetnostima između dvaju obala, ponajviše južnih dijelova. Dakako, neopravdana bi bila nastojanja u svrhu dokazivanja posve suprotnih učinaka stoljetnih upućenosti područja jedno ka drugom, ili posvemašnjeg negiranja dodira u graditeljstvu.⁹ Međutim, pozivanjima na utjecaje apulijske umjetnosti stvorena je negativna slika o pasiviziranim krajevima istočnog Jadrana. Razmatranjem problema srednjovjekovne arhitekture, pokazuje se drugačije stanje u razvoju umjetnosti južnih dijelova naše obale. Dakako, to je zahtijevalo i temeljitiji osvrt na gradnje prekomorske Apulije i susjednih pokrajina, u odnosu na dosadašnja nastojanja.

Unutar većeg broja bibliografskih jedinica s navodima o spomenutim "utjecajima", tek pojedine sadržajnijim pristupom opravdavaju takva pozivanja. Sveukupno su sadržana u početnom, zadugo i jedinom, akcentuiranju utjecaja apulijske srednjovjekovne arhitekture na romaničko graditeljstvo južnih dijelova naše obale. Ustrajavanje na tome rezultiralo je slikom gotovo importiranih rješenja, unatoč tome što im se priznavala poneka razlikovna crta u odnosu na južnotalijanske gradnje. Često je prenaplašavanje tih utjecaja na istočni Jadran imalo i usputni karakter. Rani spomeni veza u arhitekturi između suprotnih jadranskih obala počivaju u literaturi u to vrijeme na shvaćanju o prijenosu utjecaja sa Zapada posredstvom južne Italije.¹⁰ Ponajbolje se takvo vrednovanje odnosa u likovnim vezama s Apeninskim poluotokom zapaža u pristupu Lj. Karamana. Pri determiniranju udjela talijanske umjetnosti na portalu trogirске katedrale Karaman se zalaže za oprez kod naglašavanja venecijanske komponente u srednjovjekovlju Dalmacije, te veli kako je "*najpozitivnija strana*" Vasićeve knjige isticanje veza s južnom Italijom i Apulijom.¹¹ Takvim sagledavanjima pogodovalo je pregledno izučavanje svekolikih likovnih stanja, pri čemu je misao vodilja jednosmjernog utjecaja iz Apulije, apostrofirana poglavito u izvorima arhitektonskih rješenja, postala općim mjestom u literaturi.¹² Ipak, nije izostajalo različitosti u pristupu pojedinim segmentima oblikovanja, čime je opravdanost cjelovitog povezivanja dvaju prostornih fenomena već tada dovedena u pitanje. Naime, dok je uočavanje sličnosti i nacрта razmatrano s obzirom na arhitektonske otvore, takva vezivanja unutar srodnoga kulturnog kruga dviju obala imala su donekle razlojniji pristup.¹³ Međutim, veze u graditeljstvu između Apulije i istočnog Jadrana ponajmanje su razmatrane s navedenog aspekta. Stanja na našoj obali - još se zadugo ostaje kod svojstava romaničke arhitekture - promatrana su kao rezultat utjecaja iz Apulije. Početni naboj takvih shvaćanja održavao se isticanjem nadsvođenja isključivo pobočnih brodova romaničkih katedrala, čime je ta oznaka izražajnije južnotalijanske skupine trebala dobiti analogije u gradnjama istočnog Jadrana.¹⁴ U takvom okviru domišlja A. Deroko kada piše o prijelomnom utjecaju apulijske normanske kulture koja "*potpuno potiskuje duh starohrvatske arhitekture i zamjenjuje ga 'romanstvom'*".¹⁵

Ovi mahom škrti osvrti na tobožnje utjecaje arhitekture Apulije, sadrže bezrezervno afirmativne stavove glede pitanja kojima su se autori, više ili manje, posve usputno pozabavili. Prijelomna mjesta u osvrtima i tumačenjima veza između dviju obala u srednjem vijeku nalazimo u radovima C. Fiskovića. Značenje im nije u razradama već postavljenih tumačenja, nego u korelativnim uočavanjima prethodnih

⁸ Kompleksnost problema naznačava: Prelog 1994., str. 83-106

⁹ Vidljiviji u slikarstvu: Fisković 1996.A, str. 371-385

¹⁰ Stav koji jasno zauzima: Vasić 1922, str. 254, 318

¹¹ Karaman 1938, str. 34

¹² Toesca 1927, str. 611-612

¹³ Karaman 1938, str. 34-40. Za sagledavanje portala trogirске katedrale u odnosu na spomenike Apulije vidi i: Belli D'Elia 1994, str. 39-56. Razmatranja su uključila i pojave u istočnojadranskom zaleđu kao sastavnice srodnoga likovnog govora: Millet 1930, 188-193. Cjelovit pristup vidi: Bošković 1941, s naglaskom na raščlambu pročelja obalnih crkava. Za podrijetlo oblika u gradnjama zaleđa vidi i: Čanak-Medić/Bošković 1986, str. 112-115

¹⁴ U okviru hrvatske povijesti umjetnosti na tome posebno ustrajava Lj. Karaman: Karaman 1930, str. 67; Karaman 1933, str. 18; Karaman 1934, str. 100; Karaman 1939, str. 41-42; Karaman 1952, str. 34-35, ne napuštajući tu misao; tek je kao omiljeni akcent modifcira ovisno o spomeniku.

¹⁵ Deroko 1953, str. 20. Tumačenje je na tragu Karamana (usp.: Karaman 1930, str. 62-72), ali otrgnuto od njegovih postavki, bez suptilnosti promišljanja o povijesnim i kulturnim mijenama naših prostora.

i suvremenih stanja na hrvatskoj obali.¹⁶ Imajući u vidu vrsnoću i morfologiju graditeljskih ostvarenja, Fisković uvažava i neke druge veze ili "utjecaje", kudikamo razložnije, jer su uspostavljene između središta na našoj obali. U slučaju osmerostranog zvonika-krstionice dubrovačke stolnice objedinjuje sve mogućnosti vezane za izvor pojave.¹⁷ Ravnopravno uvažava postojeće oblike na hrvatskom tlu, tradiciju te moguće apulijske utjecaje. Slijedeći postavke u tekstu o crkvi sv. Marije na Mljetu, uočavanje analogije u apulijskom graditeljstvu Fiskovića nije udaljilo od vrednovanja istorodnih rješenja naše predromanike.¹⁸ Uostalom, naglasak je pridao "*sličnostima*" i, u slučaju mljetske crkve, "*varijanti*" određenog tipa.¹⁹ Na žalost, smjernice njegovih tekstova nisu se mogle uskladiti s apriorističkim promišljanjima autora koji su se vezama i dodirima istočnojadranske obale s južnom Italijom, poglavito Apulijom, bavili u sklopu zanimanja za arhitekturu u dubljem zaleđu. Unatoč analitičkom pristupu, pridonijevši tako i cjelovitijem sagledavanju građe, njihova razmatranja nisu bila usklađena s iznesenim zaključcima, čime se gubila i svrhovitost zapažanja. Ponajbolje je to vidljivo u slučaju Koraćeva "razvlačenja" mljetske crkve kako bi se pribrojila raškim crkvama.²⁰ Problem je bio utoliko složeniji što se naglašavana sličnost romaničkih crkava sv. Marije na Mljetu i S. Margarete u apulijskom Bisceglie nije iskazala i na oblikovanju prezbiterijalnih dijelova. Postavlja se pitanje odakle potječe trodijelni oblik začelja mljetske crkve (T.I/1), budući da se on ne može vezivati uz raške gradnje. Pojava je očito nastala u sklopu prethodno ostvarenih zamisli na primjerima bizantskih crkava, gradnji na kojima se zamjećuje redukcija složenijega prostornog sustava,²¹ pri čemu je došlo do uspostave jednostavnijih rješenja. Primjer za analognu raščlambu istočnog dijela mljetske crkve, postavom para slobodnih stubova, nalazi se u grčkoj crkvi Nea Moni na Hiosu iz 1045. g. (T.I/2).²² Uostalom, ovu je gradnju uzeo i V. Korać kao pouzdan primjer razvoja od složenijih k jednostavnijim prostornim rješenjima.²³ U slučaju mljetske crkve ove su gradnje značajne i zbog redovitog uključivanja spomenutog para nosača, naznake njihova trodijelnog okvira začelja. Ipak, samo prostorno ustrojstvo mljetske crkve treba objasniti ranijim pojavama na istočnoj obali Jadrana. Trodjelno rješenje istočnog dijela ostvareno postavom para nosača, kao i uspostava tek jedne apside, idejno se vezuje za crkvu sv. Petra u Dubrovniku, datiranu u X. st.²⁴ Treba istaknuti kako se dubrovačka gradnja smije tek okvirno, nipošto izravno, dovoditi u vezu sa spomenutim bizantskim crkvama prostornog plana upisanog križa u kvadratnu osnovu. Zasiurno je ovdje riječ o razvojnim pojavama u arhitekturi ovog dijela Mediterana okrenutog Bizantu, u kojemu veliku ulogu igra i stvaralaštvo istočnojadranskog prostora. To vrijedi i za razumijevanje raških gradnji kojima je, uz značenje primorskih jednobrodnih crkava s kupolom, pridana pozornost i s aspekta njihovih začelnih dijelova koji su ukazuju na bizantska rješenja.²⁵ Sve to upućuje na okvirno zajednički izvor rješenja mljetske crkve i raških crkava, a taj je kudikamo značajniji jer prosljeđivanjem svoje bizantske komponente ukazuje na starije pojave, oblikovno neusporedivo raznovrsnije na južnim dijelovima istočnojadranske obale. Time sama datacija raških crkava, primjerice sv. Nikole u Kuršumljiji u godinu 1165., kao najranije,²⁶ neće biti od značenja u odnosu, pogotovo ne za tobožnji utjecaj na mljetsku benediktinsku crkvu sv. Marije.²⁷

¹⁶ Usp. Fisković 1939, str. 31-34, gdje, unatoč tome što slijedi Karamana u pogledu nadsvodivanja dalmatinskih romaničkih katedrala, uzorom na južnu Italiju, ukazuje na mogućnost oblikovnoga kontinuiteta starije korčulanske stolne crkve, neovisno što i njezin izvor pretpostavlja u apulijskoj romanici.

¹⁷ Fisković 1955, str. 27

¹⁸ Fisković 1958, str. 1-14

¹⁹ Fisković 1961, str. 1222

²⁰ Korać 1963., str. 213-226, što je opteretilo ionako tendenciozno pisan tekst.

²¹ Dakako, u prvom redu treba pomišljati na crkvene gradnje upisanog križa u kvadratnu osnovu kao prostorna rješenja od kojih je potekao ovaj razvoj: Mango 1989, cap. VII., str. 106-138

²² Mango 1989, str. 116-119

²³ Korać 1977, str. 11

²⁴ Peković 1996.

²⁵ U slučaju raških crkava srpskoga graditeljstva, kojima je kudikamo teže pronalaziti tipove prethodno razradene na njihovom matičnom prostoru, upućenost je bila veća k ostvarenjima središnjih prostora Bizantskog Carstva, čime im je i objašnjiva prepoznatljivost u tim okvirima. Za okvirne napomene uz literaturu vidi kod: Čanak-Medić/ Bošković 1986, str. 28

²⁶ Čanak-Medić/ Bošković 1986, str. 27

²⁷ Susljedno tome nekorektno je tumačiti okvirno Prelogovo datiranje crkve u XII.-XIII. st. (Prelog 1984, str. 45), označeno tek uz legendu kod crteža tlocrta i presjeka, u sam kraj XII. ili poč. XIII. st., kako to hoće: Čanak-Medić 1989, str. 147-148, tvrdnjom da je Prelog jedan od onih koji uzima njezinu gradnju kasnijom od one u Studenici, time i ovisnu o njezinoj

Nadalje, valja primijetiti kako se i inače nije ustrajalo u ispravnom sagledavanju gradnji na obje jadranske obale, kroz zajednički izvor u *“specifičnim pojavama na bizantinskoj periferiji”*.²⁸ Objašnjenje se napose odnosilo na stanja prije romanike i sadržavalo crtu vezivanja s kasnijim gradnjama. Ta razložna postavka potom je usmjerena na južnu Italiju, koja *“često preuzima ulogu praktičnog posrednika”*,²⁹ premda tvrdnja nije opravdana primjerima gradnji. Naoko po sebi razumljivo objašnjenje ostalo je u okviru tumačenja bizantske prisutnosti na Jadranu, pri čemu se podrazumjevalo snažnije ustrojstvo apulijskoga graditeljstva, pa time i utjecaja na pojas naše obale. Od takvih postavki do tvrdnji kako pojavom romanike na našoj obali slabe *“tradicionalni bizantijski uticaji u arhitekturi”*, kao i da apulijska romanika unosi, među ostalim, *“visoku zanatsku tehniku”* te *“jasnije određivan plan gradnje”*, posve je malen korak.³⁰ U njima je prepoznatljivo neizostavno uključivanje južnotalijanskog prostora kao bitnog čimbenika pri kreiranju graditeljskih rješenja na istočnojadranskom prostoru. Iznenađuje, odmah potom, Koraćevo kontradiktorno sagledavanje romaničkih crkava. Naime, u poglavlju *Vizantijska tradicija*, razmatrajući jednobrodne kupolne crkve u Kotoru, smatra da je *“uticaj ove vizantijske graditeljske šeme bio u zetskoj romanici još širi”*.³¹ Ostane li se još kod Koraćeva poglavlja, zapaža se, unatoč konstataciji da tip jednobrodne crkve s kupolom vremenski podjednako egzistira na našoj i južnotalijanskoj obali, njegova omiljena pretpostavka o primarno apulijskom posredništvu iz razloga što je *“zbir vizantijskih uticaja na graditeljstvo u južnoj Italiji šireg raspona”*.³² Tako po njegovu mišljenju cjelokupan uvid ne predstavlja ništa više od rezultata nečijeg posredništva, i to onih segmenata ideja ionako čvrsto ukorijenjenih na istočnom Jadranu. Očito je teško uskladiti Koraćeve zaključke o slabljenju bizantske komponente u romanici, tako i njezinom uvažavanju, ali tek posredništvom južne Italije.

U radu o katedrali srednjovjekovnog Kotora,³³ zanimljivom primjeru analize pojave pojedinačnog arhitektonskog rješenja, iznosi postavku koju nije ozbiljnije obrazložio. Riječ je o bizantskoj komponenti romaničke katedrale u postavi kupole nad središnjim travejem glavnog broda. Prepoznao ju je kao oznaku tradicije, sadržanu kod ranijih kotorskih spomenika.³⁴ Ne treba isticati razložnost te postavke. Tek pretpostavku o kotorskim *“prethodnicama”* mogao je zamijeniti skupinom jednobrodnih kupolnih crkava južnog dijela istočnojadranske obale.³⁵

Ovdje predočena mjesta u literaturi nerijetko ukazuju na nesuglasja u akcentuiranju onih snaga koje su nedvojbeno imale udjela pri stvaranju rješenja u srednjovjekovnoj arhitekturi istočnojadranskog obalnog područja, napose njezinog južnog dijela, kao i njihovog vrednovanja u sklopu zamisli o stanjima apulijskoga graditeljstva. Bizant je prepoznat kao polazišna kategorija u obilježavanju svojstava arhitekture, ali je nedostatnim uvažavanjem rješenja s istočnog Jadrana jačala potreba za prenaplašavanjem njegova promicanja u okvirima apulijskoga posredništva.

---

arhitekturi. S obzirom da M. Prelog u tekstu knjige uopće ne spominje mljetsku benediktinsku crkvu, autoričinu tvrdnju teško je opravdavati kao slučajnu omašku. Upozorenja na tendenciozne postavke i falsificiranja stanja u pogledu isticanja pripadnosti mljetske crkve raškim gradnjama, iznosi i: Stošić 1998, 20-21, bilj. 2

²⁸ Kako ispravno definiraju: Bošković/Korać 1958, str. 70. Razmatrana crkva “C” na Ratu između Sutomora i Bara, zajedno s južnotalijanskom analogijom, crkvom San Angelo al Monte Raparo, značila je i početak kronološkog “proboja” u odnosu na do tada razmatrane gradnje. Naime, u dotadašnjim tumačenjima uspostave veza u graditeljstvu dvaju jadranskih obala uključivale su se mahom zreloromaničke gradnje. Vezivanje pak predromaničkih crkvice na srednjem i južnom dijelu našeg priobalja za izvanjske pojave, nije učinjeno bez neprikladnog pozivanja na utjecaje posve udaljenih primjera istočnog dijela Bizantskog Carstva, kao kod: Puhiera 1956, str. 233

²⁹ Korać 1965, str. 15. Istu misao vidi u: Korać 1987B, str. 17. Da je južna Italija tek u određenoj mjeri posrednik bizantske komponente u oblikovanju predromaničke arhitekture na našoj obali smatra: Subotić 1963., str. 29. Valja podsjetiti na neuvjerljivo korištenje termina “škola” za objedinjavanje kasnijih pojava srednjovjekovnoga graditeljstva na južnim dijelovima istočnog Jadrana i zaleđa. Ponajprije je to uočljivo kada V. Korać govori o “školi Pomorja”, rabeći termin koji je trebao ukazivati na uže područje, istorodne oblikovne pojave, a ne, kako se je u danom slučaju ispostavilo, objedinjavanje raznolikih rješenja proisteklih iz održavanja ustaljenih zamisli na prijelazu XIII. u XIV. st. Intencija je prepoznatljiva i u pribrajanju mljetske crkve raškoj školi zaleđa.

³⁰ Kako to navedenim postavkama smatra: Korać 1970, str. 138

³¹ Korać 1970, str. 140, štoviše, s autorovom pretpostavkom njezina protezanja do kraja XIII. st.

³² Korać 1970, str. 141

³³ Korać 1967, str. 3-27

³⁴ Korać 1967, str. 20

³⁵ Za spomenutu crkvu “C” vidi: Bošković/Korać 1958, str. 41-45; Marasović 1960, str. 33-47

Analogne pojave u graditeljstvu južnih obala Jadrana dugo su se uočavale isključivo na primjerima romaničkih gradnji, a prilično su se uopćeno uzimala u obzir i stanja koja su prethodila.³⁶ Na ove gradnje, mahom s tla Apulije, kod nas je prvi upozorio V. Gvozdanović,³⁷ vezujući ih u općim crtama za crkvice južnodalmatinskoga kupolnog tipa. Iste primjere navodi i T. Marasović,³⁸ osvrtnom na svojstva koja ih razlikuju od srodnih gradnji naše skupine. Ostaje kod mišljenja da genezu južnodalmatinskog kupolnog tipa treba tražiti u spoju dvaju divergentnih koncepcija, zapadnjačke i bizantske, posredno pridajući veću važnost ovoj drugoj, s naglaskom na podudarnost teritorijalne rasprostranjenosti tipa s političkim granicama Bizanta između 976. i 1025. godine.³⁹ Olako vezuje “*izrazitiju*” pojavu jednobrodnoga kupolnog tipa na dukljanskom području tek za romaničku arhitekturu Kotora.⁴⁰ Isti autor još jednom piše o apulijskim kupolnim crkvicama, ali bez novih podataka.⁴¹ Međutim, iako i ovom prilikom kontinuitet razmatranog tipa na našim stranama vidi u romaničkim gradnjama, njih je sklon više vezati uz ovu apulijsku varijantu, koja bi bila vidno izražena kod crkve sv. Luke.⁴² Usputno govori i o većim, trobrodnom katedralama s kupolom kao gradnjama kojima je osobitosti potrebno tražiti u uzorima prekomorske Apulije.⁴³ Valja ukazati na pojedine slabosti Marasovićeve prikaza, unatoč tome što autor u cjelini opravdava udio obalne komponente u kreiranju arhitektonskih rješenja raške škole. Te slabosti se odnose na ulogu isključivo apulijskoga graditeljskog kruga, pogotovo onog prepoznatog u monumentalnijim gradnjama romaničkog razdoblja, odnosno na prenaplašavanja njihova utjecaja na gradnje kod nas. Koliko je god autorov morfološki pristup pri tumačenju jednobrodnoga kupolnog tipa rezultirao prihvatljivim razlikovnim crtama oblika (pri čemu se nije ulazilo u genezu tipa, barem ne konkretnije od već iznesene), u slučaju kasnijih katedralnih gradnji Dubrovnika i Kotora u XII. st. predložene su smjernice, koliko god usputno iznesene, suprotne od prethodnih. Začudo, tretiranje romaničke morfologije (trobrodnost s kupolom) nije više u slijedu otprije uočenih stanja, već, kako proizlazi, u njihovu napuštanju. Još se jednom na primjeru složenosti morfologije, traži spasonosni izlaz u ostvarenjima prekomorske Apulije,⁴⁴ očito na tragu postavki kakve je, s obzirom na kotorsku katedralu, zadao V. Korać.⁴⁵

Razloge za ovakva pozivanja treba prepoznati u udobnosti iznesenih tvrdnji o podrazumijevanju utjecaja razvijenijih sredina na one, barem tako proizlazi, s manjim stupnjem razvoja. Stoga su naznake trezvenijeg pristupa u razmatranju više upućivale na usamljena stajališta unutar već zacrtanog vidokruga.⁴⁶ Tekst koji najispravnije sublimira značenje južne Italije, napose Apulije, za razvoj crkvenoga graditeljstva na južnom dijelu istočnojadranske obale, primarno je određen nastojanjem I. Fiskovića u objašnjenju podrijetla jednobrodnoga kupolnog tipa.⁴⁷ Pozornost treba usmjeriti na pojedine od autorovih zaključaka u poglavlju o kontinuitetu kupolne gradnje po isteku predromaničkog razdoblja.⁴⁸ Fisković smatra da ni “*moгуće podudarnosti*” u arhitektonskim rješenjima na obje južnojadranske obale ne treba uzimati kao dokaze apulijskoga prvenstva u stvaranju uzora.⁴⁹ Razradom zapažanja u oblikovanju pri ranosrednjo-

³⁶ Korać 1970, str. 141, gdje se spominje nekoliko jednobrodnih crkvice s kupolom na jugu Italije, bez navoda o kojim se gradnjama radi, tek u naglasku njihova utjecaja na crkvu sv. Margarite u apulijskom Bisceglie, iz druge pol. XII. st.

³⁷ Gvozdanović 1978, str. 138, i bilj. 20

³⁸ Marasović 1984, str. 154

³⁹ Marasović 1984, str. 156

⁴⁰ Marasović 1984, str. 156. U katološki popis uvrštava, kao vjerojatni primjer navedenog tipa, crkvicu sv. Tome u Kutima. Neobično je što uopće ne navodi crkvu “C” na Ratcu, primjer prije pojave spomenutih kotorskih gradnji, po svemu sudeći i njihov najbliži izvor. Treba li u “*sačuvanim*” gradevinama prepoznati autorov kriterij uvažavanja isključivo “*stojećih*” crkava. U tom slučaju, spomenuti Sv. Đorđe u Podgorici doista bi jedini zadovoljavao kriterij, ali s napomenom da je bliži apulijskoj varijanti ovog tipa, što autor uostalom točno primjećuje.

⁴¹ Marasović 1988, str. 457

⁴² Marasović 1988, str. 459

⁴³ Marasović 1988, str. 461

⁴⁴ Isto se, u duhu sličnim načinom, dovoljno jasno predlaže kod: Deroko 1953, str. 20

⁴⁵ Korać 1967.

⁴⁶ Fisković 1958.

⁴⁷ Fisković 1985, str. 133-161

⁴⁸ Fisković 1985, str. 155-161

⁴⁹ Fisković 1985, str. 156. Za tvrdnju o “*uzorima*” s tla Grčke na jednokupolne gradnje u nas i u Apuliji vidi: Babić 1995, str. 17, gdje se vjerojatno radi o neopretnoj determinaciji, jer pozivanjem na literaturu autor upućuje da je riječ o “*analogijama*”.

vjekovnim adaptacijama ranokršćanskih svetišta, koje su rezultirale i dodavanjem kupole, zajamčeno je postojanje istog osmišljavanja na našoj obali prije pojave gradnji jednobrodne kupolne skupine.⁵⁰ Njima je i dan primat u svojstvu "prototipova", uključujući i dodire s bizantskim stvaralaštvom.⁵¹ Stoga su arhitektonska rješenja do izmaka romanike više odraz pozivanja na prethodna područna stanja s presudnim početnim bizantskim utjecajima, a manje rezultat suvremenih prohtjeva.⁵²

Koliko se god naznake I. Fiskovića činile letimičnima i hitro iznesenima, nemoguće im je zaniijekati ispravnost. Njihov doprinos ogleda se i u uvažavanju smjernica o važnosti područne gradnje,⁵³ čime je osnažena definicija M. Preloga o sličnostima dviju obala Jadrana u "održavanju i prevladavanju bizantinizma koji proizlaze iz sličnih povijesnih situacija".⁵⁴ Rješenja jednobrodnih kupolnih crkva naše obale Fisković uskoro tretira kao gradnje koje u razvoju stoje "više-manje neovisno ili barem usporedno s usponom graditeljskih spoznaja u prekomorskoj Apuliji".⁵⁵ Na istome mjestu, stoga, nedvosmisleno veli da je ovoj prekomorskoj pokrajini u dosadašnjim razmatranjima arhitekture naše obale "davana veća važnost negoli zaslužuje".⁵⁶ Unatoč tome, suvremeni pregledi naše srednjovjekovne umjetnosti i dalje su se iskazali kao mjesta posebno pogodna za tumačenje analogija isključivo jednosmjernim utjecajima južne Italije na našu obalu, a time i samog udjela bizantskog stvaralaštva.⁵⁷

Pozivanja na pojave u graditeljstvu Apulije dotiču se i saznanja proisteklih iz arheoloških istraživanja, pogotovo što se je putem istih primjera i otprije nastojalo ukazati na dodire dviju jadranskih obala. Ponajprije je u tom smislu značajno fazama slojevito otkriće ispod barokne katedrale u Dubrovniku.⁵⁸ Znakovito je da J. Stošić, voditelj istraživanja i autor izvješća o radovima, prema predočenim stanjima ne inzistira na analogijama s tla južne Italije. Štoviše, arhitektonsko rješenje otkrivenih ostataka romaničke stolnice vidi u okviru podudarnosti s prostora središnje Italije.⁵⁹

Bez intencije provjeravanja, od strane istraživača predočenih pojedinih arhitektonskih faza, ovdje treba istaknuti prijedloge Ž. Pekovića u opisu porušene stolnice.⁶⁰ Nužno je upozoriti i na neodmjerenu njegovu tvrdnju kako "tlocrt i prvi graditelji dubrovačke katedrale upućuju na arhitektonski koncept koji je stoljeće prije dosljedno proveden u čitavom nizu katedrala susjedne Puglie".⁶¹ Unatoč nazočnosti južnotalijanskih majstora kod gradnje te pojedinih elemenata srodnih apulijskoj romanici, dubrovačka stolnica ne objedinjuje sa spomenutim gradnjama prostorni program koji bi se očitovao na tlocrtu.⁶² Teško je reći u kojoj je mjeri predložena datacija gradnje odraz namjere da se romanička katedrala u Dubrovniku veže uz apulijsko graditeljstvo spomenom graditelja Eustasija. S tim u vezi već je apostrofirana tvrdnja o njezinoj tlocrtnoj zamisli apulijskoga podrijetla. Nije, međutim, jasno koje katedrale s prostora Apulije iskazuju dane prostorne odnose vidljive na njihovoj osnovi, kako to hoće Ž. Peković.⁶³ Izlišno je upozoravati na neutemeljenost tvrdnje, jer nije poznat niti jedan primjer gradnje s tla Apulije ili juga Italije, koji bi imao tlocrt sličan romaničkoj katedrali u Dubrovniku (T.V/1).⁶⁴ Spomenuti "niz" gradnji obuhvatio je

⁵⁰ Fisković 1985, str. 133-155; Fisković 1988, str. 189-207

⁵¹ Fisković 1985, str. 156-157

⁵² Fisković 1985, str. 159

⁵³ I ranije uključenih u razmatranje, premda nedovoljno uvažavanih: Korać 1967, str. 20

⁵⁴ Prelog 1984, str. 28

⁵⁵ Fisković 1989, str. 179

⁵⁶ Fisković 1989, str. 179, bilj. 58

⁵⁷ Podjelu, gdje trogirsko i splitsko, odnosno dubrovačko-kotorsko područje stoji pod navedenim "utjecajima" vidi: Petricioli 1990., str. 69. Takve paušalne procjene iznesene su unatoč tome što se je i samim napomenama o okvirnim sličnostima mogla podjednako dobro iskazati područna raznovrsnost u likovnim umjetnostima našega obalnog prostora.

⁵⁸ Stošić 1988, str. 15-36, s prethodnom literaturom o romaničkoj katedrali.

⁵⁹ Stošić 1988, str. 30-32

⁶⁰ Peković 1994, str. 43-78

⁶¹ Peković 1994, str. 71, 74; Peković 1998, 138, gdje se iznosi identična tvrdnja.

⁶² Nepoznato je kojom prilikom "J. Stošić iznosi tvrdnju da je kupola na dubrovačkoj katedrali izvršila utjecaj na susjednu obalu Italije, na Pugliu, te na kasnije romaničke katedrale u Kotoru i Dubrovniku...": Peković 1994, str. 87. Riječ je o prethodnici romaničke katedrale u Dubrovniku.

⁶³ Indikativno, tvrdnja je odmah usmjerena na vanjske pilastre iznad čijih se lukova smještala galerija, što je osobitost apulijskih crkava sv. Nikole i katedrale u Bariju, kao i onih u Bitontu i Traniju: Peković 1994, str. 74, bilj. 109; Peković 1998, 138, bilj. 292

⁶⁴ Tlocrte romaničkih katedrala s tla Apulije vidi u: Belli D'Elia 1987B.

četiri primjera (T.V/2-5), čije sličnosti s dubrovačkom katedralom nisu dostatne, i neprimjerene su za takav ishitreni zaključak. Ono, pak, što bi romaničku katedralu u Dubrovniku vezivalo za apulijske gradnje, iskazalo bi se raščlambom vanjskog zida dubokim slijepim lukovima i prohodnim galerijama smještenim iznad njih, čije krovšte, kako je točno zapaženo, stoji niže od onoga bočnih brodova, zbog čega se građevina izvana doimlje peterobrodnom.⁶⁵ Pretpostavka za tu pojavu uzela se kao činjenica,⁶⁶ unatoč tome što dubina arkadnih niša na vanjskim zidovima nije ni približno podudarna s onima apulijskih crkava.

Sagledavanje arhitekture dubrovačke romaničke stolne crkve vezivanjem za apulijsko graditeljstvo, bilo je omogućeno tek zanemarivanjem prethodnih stanja na njezinom mjestu. Njihovim uočavanjem moguće je ukazati na zadanost kod osmišljavanja kasnije arhitekture, jer svi bitni elementi na njoj, osim broja apsida na začelju, proizlaze iz prethodnog stanja pregrađivane bizantske bazilike. Sama jednoapsidalnost romaničke dubrovačke katedrale nije oznaka apulijskih zreloromaničkih reprezentativnih građevina, nego je svojstvena, ne kao pravilo, crkvama XI. st. istog prostora. Međutim, većina ovih građevina iskazuje posve drukčiju raščlambu svojih začelnih dijelova, ponajprije istaknutim transeptom,⁶⁷ te nipošto ne ukazuju na moguće uzore putem ovih posve okvirnih podudarnosti. Analogijama, kako je istaknuto, više ukazuje na crkve s područja Toscanne.⁶⁸ Trobrodnost prostora i broj nosača zajamčeni su već u prvotnoj gradnji, dosta oprezno datiranoj između polovine VII. i polovine IX. st., moguće više prema početku IX. st., dok su gradnja svodova i podizanje kupole izvršeni, neka se pretpostavi, već tijekom idućeg stoljeća.⁶⁹ Posebno je karakteristično smještanje kupole tijekom ove pregradnje, koje je tek nešto pomaknuto od središta k svetištu; to je osobina koja je zadržana i kod romaničke katedrale, te je stoga tim unaprijed zadanim svojstvima prethodnog zdanja potrebno objašnjavati prostornu zamisao gradnje iz sredine XII. st.⁷⁰ Slično kao i kod kotorske katedrale ostvarena se zamisao vezuje za prethodne pojave gradnji s kupolom, premda je ovdje posve objašnjiva slijedom ranijih faza razvoja katedralnoga sklopa uspostavljenih na istome mjestu.

Razmatranja uz primjere regionalnih arhitektonskih rješenja prije pojave romanike

Pri kraćem razmatranju crkve sv. Petra u Dubrovniku (T.I/3) već je bilo riječi o prostornom razvoju tipova protumačenih u svojstvu redukcije crkava s upisanim križem kao mogućem objašnjenju pojave jednobrodnoga kupolnog tipa. Upravo suprotnim smjerom izneseno je mišljenje kako je daljnjim razvojem ovih prostorno jednostavnijih crkava, odvajanjem polupilona sa zida koji tako postaju slobodni nosači, došlo do pojave složenijih rješenja.⁷¹ Ona su po Pekovićevu mišljenju vidljiva na primjerima dviju splitskih crkava iz druge polovine XI. st., crkve sv. Mikule u Velom varošu (T.I/5) i crkve sv. Eufemije. Za dubrovačkog Sv. Petra pak Peković izričito kaže kako je na njoj vrlo "izražena bizantska komponenta, s tlocrtom, koji je pristigao kao gotov prostorni model iz središta carstva".⁷² Doista je teško prihvatiti tvrdnju o prostornom podrijetlu građevine, a s tim u vezi začuđuje i što je, njoj u prilog, tlocrt crkve reproduciran s onima koje doista predstavljaju karakteristične primjere prostornog rješenja tzv. upisanoga grčkog križa (T.II/1).⁷³ S ovim gradnjama užeg prostora Bizanta, većinom iz samog Carigrada, dubrovačka crkva iskazuje tek sličnost u postavi četiri slobodna nosača koja nose kupolu, stvarajući pritom upisani križ. Premda se po tome podudara s navedenim crkvama, nije teško zapaziti bitne segmente po kojima se Sv. Petar ne objedinjuje s njima. U prvom redu, prostorna se dispozicija njegova središnjeg dijela ne može tumačiti kao pravilan odnos ukupno devet svodnih polja okupljenih u oblikovanju upisanog križa,

⁶⁵ O tome: Fisković 1955, str. 24 sl. 1, 26, bilj. 172. Za spomenute barijske crkve vidi fotografije u: Willemsen/Odenthal 1959, sl. 166, 176

⁶⁶ Peković 1994., str. 74

⁶⁷ Belli D'Elia 1987A, str. 267, npr. u slučaju crkve S. Basilio u Troji.

⁶⁸ Stošić 1988, str. 30, 32, gdje se i ukazuje na pojavu kao težnju k uspostavi oblika svojstvenih ranokršćanskim zdanjima, čime se naglašavala pripadnost Zapadnoj crkvi.

⁶⁹ Stošić 1988, str. 22, 24

⁷⁰ Stošić 1988, str. 30, gdje se na taj način sagledava uspostavljena romanička katedrala.

⁷¹ Peković 1996, str. 276

⁷² Peković 1996, str. 276

⁷³ Peković 1996, str. 275, sl. 10

kakvu nalazimo kod crkava s kojima se uspoređuje. Naime, kod ovih se redovito na istočnoj strani nalazi pridodano po još jedno travejno polje u svojstvu pastoforija, dok crkva sv. Petra aneksima žrtvuje travejna polja istočne strane kvadrata u kojima je upisani prostorni križ. Pridoda li se tome i neujednačenost u veličini svodnih polja kod dubrovačke crkve, kao i posve karakteristično kvadratno oblikovanje vanjštine tek središnje apside, posve je uzaludno tražiti podrijetlo ovog modela u užim bizantskim središtima. Posve je neuvjerljivo i tumačenje, premda ono više slijedi iz autorovih postavki negoli je jasno izneseno, koje očito pridonosi dokidanju odnosa spomenutih dviju splitskih crkava i crkve sv. Petra u Dubrovniku. Naime, ako je, kako Peković hoće, razvoj ovih crkava krenuo od jednobrodnih s kupolom, to bi značilo da je njihov krajnji razvojni stupanj, predstavljen crkvom sv. Petra, importiran izvana, s prilično udaljenog prostora. To je nelogično i s obzirom na iznesenu kronologiju crkve u X. st., dok su dvije splitske crkve iz kasnijeg vremena, XI. st., a predstavljale bi, susljedno predloženom razvoju (barem ona sv. Mikule), niži stupanj u prijelazu od jednobrodnoga k razvijenom prostornom sustavu. Značilo bi to (izdvoji li se načas unutar ovih nelogičnosti dubrovačka crkva) da u splitskim crkvama sv. Mikule i sv. Eufemije nalazimo i relativno pouzdan *terminus ante quem* za pojavu jednobrodnoga kupolnog tipa u Dalmaciji (dakako, ne misli li Peković pritom da je i ovaj importiran).

Je li uopće potrebno ukazivati na slijepo korištenje uvriježenih morfoloških klasifikacija kao izvora za ovakva sagledavanja, ma kako oni posve usputno bili izneseni? Činjenica da se prilikom iznesenih analogija s našeg obalnog prostora za crkvu sv. Petra uopće ne spominje solinska sv. Stjepana (T.I/4), koja u tlocrtnom predočenju ima najviše podudarnosti s njom, samo ukazuje na bezuvjetno prihvaćanje dubrovačke gradnje kao tipa s upisanim transeptom.⁷⁴ Kako ovoj skupini nije pribrojena solinska crkva, nego dvije spomenute splitske, došlo je do gotovog preuzimanja njezina tipskog određivanja i u trenutku kada se, putem pretpostavljenog izvornog stanja crkve, mogla drukčije protumačiti cjelokupna pojava crkve sv. Petra u Dubrovniku. Uostalom, uočljivo je da korištenje termina "upisani transept" ne korespondira u potpunosti s onim tzv. "upisanoga grčkog križa", a upravo se dubrovačka crkva razvlači između njih, u prvom slučaju kada se, gore iznesenim načinom, vezuje za naše gradnje, a u drugom kod inzistiranja na njezinom, navodnom, prostornom podrijetlu u prijestolničkom bizantskom krugu, unutar kojega se nastoje pronaći paralele. Crkvu sv. Petra u Dubrovniku treba sagledati u okviru idejno slične zamisli rješenja kakvo je ono u solinskoj crkvi sv. Stjepana. Razlog za to vidljiv je u gotovo istovjetnom perimetralnom obrisu, te u samom vremenu gradnje u X. st.⁷⁵ Dakako, time nužno valja uzeti u obzir i odnose kakvi su zacijelo uspostavljeni unutar prostora, teritorijalno posve bliskih gradnji solinskog Sv. Stjepana i crkve sv. Eufemije u Splitu iz XI. st., jer naposljetku, riječ je o provedbi trobrodne gradnje s istovjetnim razmještanjem nosača, a time i o samom postavu kupole ispred njihovih svetišta. Upravo zbog toga njihovo se različito morfološko razvrstavanje čini neopravdanim.⁷⁶ Sama važnost bizantske komponente starije solinske crkve učinit će se presudnom kod oblikovanja prostorne zamisli trobrodne sv. Eufemije, svakako jednim dijelom i kod crkve sv. Mikule. Stoga su obje crkve s pravom promatrane u sklopu prethodnih ostvarenja predromaničkoga graditeljstva istoga područja,⁷⁷ doduše, benediktinska crkva sv. Eufemije i u sklopu onodobnoga dosljednog provođenja troapsidaliteta.⁷⁸ Ipak, potrebno je s većim oprezom prići nastojanju određivanja putova samog udjela bizantske komponente kod podizanja splitske crkve sv. Mikule, imajući u vidu mogućnost dvaju izvora: područnih, već formiranih u solinskom Sv. Stjepanu i dubrovačkom Sv. Petru, te onih suvremenih strujanja, što je manje vjerojatno ako se za njih zauzmemo u doslovnom tuma-

⁷⁴ Peković 1996, str. 274, pri čemu se poziva na morfološku klasifikaciju: Marasović 1978, str. 88. Međutim, pripadnost crkve danom tipu izvršena je temeljem izostanka dokumentacije, napomenom "još uvijek stoje perimetralni zidovi".

⁷⁵ Peković 1996, str. 276. Datacija dubrovačke crkve odmjerenjena je ranijim primjerima spomenutih gradnji ovog tipa s užeg tla Grčke, a ne njima identičnih zdanja XI.-XII. st. Teže su objašnjivi razlozi posebnog isticanja sličnosti Sv. Petra s npr. Myrelaion u Carigradu iz IX. st. (str. 276), a ne kojom kasnijom gradnjom, osim ako autora nije "privukla" sama datacija.

⁷⁶ Rečeno je da crkva sv. Eufemije pridana "kupolnom tipu s upisanim transeptom" (Marasović 1978, str. 88, T. LIX), na temelju dva para lezena na istočnoj strani, putem kojih je formiran plan upisanog križa. Pitanje je što se "dogodilo" s parom takvih lezena bliže zapadnom pročelju crkve, jasno markiranih u identičnom crtežu tlocrta koji donosi: Fisković 1948, str. 209, sl. 3, a koji je, dakako bez ove naznake zapadnog raščlanjenja zida, prenesen u spomenutu morfološku obradu. Podudaran broj tri para unutrašnjih lezena naznačen je još na Eitelbergerovu crtežu (Fisković 1948, str. 205, sl.1).

⁷⁷ Jurković 1990, str. 205

⁷⁸ Jurković 1996, passim, gdje je danim svojstvom priključena i skupini "ranoromaničke internacionalne arhitekture" (kao i onoj "ranoromaničkih crkava izraslih iz domaće tradicije").

čenju specifičnih pojava srednjega razdoblja bizantskoga graditeljstva.⁷⁹ Uostalom, pod ovu drugu pretpostavku, sagledavši kronološke datosti, potpale bi gradnje u Solinu i Dubrovniku, te bi njihov prijenos na oblikovanje prostorne zamisli splitskoga Sv. Mikule i ovaj put bio potvrda snage prethodnih ostvarenja regionalnoga graditeljstva. Pa ipak, na ovim gradnjama, uključujući i crkvu dubrovačkoga Sv. Petra, nije ostvareno prepoznatljivo, "netaknuto" rješenje srednjeg razdoblja bizantskoga graditeljstva, unatoč tome što ih treba uzeti kao poticajan faktor u trenutku nadolazećih strujanja suvremenih zamisli. Ponajbolje je ono vidljivo u slučaju solinske crkve, gdje se unatoč longitudinalnaciji, dodavanjem zapadnog traveja, nije prikrio potpuno kvadratni nacrt središnjega dijela gradnje.

Naposlijetku, poticaj u sveukupnom razvoju predromaničkoga graditeljstva prepoznaje se i u skupini crkvice nastalih preuređenjima kasnoantičkih zdanja.⁸⁰ Ove su, osim značenja idejnog uspostavljanja prostornog programa i njegovog oblikovnog raščlanjivanja, na kasnija zdanja prenosile i izduženosti svojih nacrti, ma koliko bio ostvaren dojam prostornog skupljanja k središtu podizanjem kupole.

Susljedno svemu iznesenom o oblikovnim pojavama crkvenoga graditeljstva predromaničkog razdoblja uopće i stanjima koja su im prethodila na južnom dijelu istočne obale Jadrana, s pravom treba podsjetiti na tvrdnju M. Preloga o prevladavanju bizantizma,⁸¹ što u krajnjoj crti vrijedi i za apulijsko graditeljstvo. Unatoč mogućim neizrečenostima u ovom razmatranju, više usmjerenom tipski prepoznatljivim rješenjima, uočljiv je nezavisan razvoj u crkvenom graditeljstvu naše obale u odnosu prema suvremenim pojavama u Apuliji. Štoviše, treba naglasiti njezin kreativniji udio u prevladavanju svekolikih zadanosti u prisutnosti Bizanta, nego što je to slučaj s apulijskim prostorom, na suprotnoj obali Jadrana. Stoga se i pojave u južnoj Italiji doimlju prije kao gotove posljedice oblikovnih prelamanja s užeg tla Bizanta, pa i njegovih perifernih dijelova, predstavljajući više stanja iz "uvoza", gotovo posve lišena dorada.⁸² Pritom je važno istaknuti kotorsku crkvu sv. Tripuna (T.III/1), te načas ostati kod suvremenih pojava u arhitekturi šireg pojasa istočnog Mediterana. Nesumnjivo je da se kod ove gradnje ponajviše očituju zakonitosti za koje dubrovačku crkvu sv. Petra nije bilo moguće posve vezati. Izražene su potpunom centralnošću njezine gradnje, kvadratnog perimetralnog obrisa, unutar koje je stvorena pravilna konstrukcija s devet svodnih polja, s time da se iznad središnjeg uzdizala kupola.⁸³ Potrebno je, međutim, imati na umu da ostvareni arhitektonski tip svjedoči o njegovoj iznimno ranoj pojavi, budući da se crkva sv. Tripuna dosta pouzdano datira u prvu polovinu IX. st.,⁸⁴ čime se dodatno veže uz spomenutu crkvu sv. Tome u nedalekom Prčanju, koja se razlikuje po broju i postavi apsida.⁸⁵ Izlišno je ponavljati zapažanja o pojavi i podrijetlu gradnji ovog tipa;⁸⁶ potrebno je tek upozoriti na napomenu o mogućnosti njegova prijenosa na istočni Jadran utjecajem iz Apulije,⁸⁷ premda pritom valja uzeti u obzir njegovu pojavu i na onodobnom Zapadu i Istoku.

Dvije gradnje s obalnog dijela Apulije, S. Pietro u Otrantu i S. Andrea u Traniju, kao i one S. Marco u Rossanu i La Cattolica u Stilu u Calabriji, na krajnjem jugu Apeninskoga poluotoka, primjeri su uniformnosti tipa (T.III/3-6).⁸⁸ Usporedimo li ih s crkvama građenim na planu upisanog križa s istočnojadranske obale, veće sličnosti pokazuju tek s crkvom u Kotoru. Ponajprije se to odnosi na činjenicu kako je ovdje riječ o dosljedno provedenom tipu tzv. križa upisanog u kvadratnu osnovu, odnosno o primjeru *quincunxa*.⁸⁹ Pridodamo li tome i podudarnost u izostajanju posebnih lateralnih istočnih prostorija u svojstvu pastoforija, koje su prijestolničkim i ostalim crkvama Bizanta ipak davale tek nešto izduženiji oblik, tada

⁷⁹ Što je s pravom istaknuo: Marasović 1990, str. 220

⁸⁰ Fisković 1985; Fisković 1988, str. 201, sl. 6

⁸¹ Vidi bilj. 54

⁸² Kakve su, primjerice, crkvene gradnje plana upisanog križa, vidi bilj. 91

⁸³ Usp: Martinović 1990, str. 8-9

⁸⁴ Martinović 1990B, str. 25-26, gdje vrijeme gradnje posredno zaključuje tvrdnjom da je crkva preživjela saracenske navale oko 841-886. g., sumnjom u uvriježenu posvetu još godine 809.

⁸⁵ Korać 1987A, str. 26, sl. 2

⁸⁶ Vidi bilj. 93

⁸⁷ Martinović 1990B, str. 13, pri čemu iznenaduje sugestija pisca kako "nije u dovoljnoj mjeri" istican utjecaj Apulije na graditeljstvo srednjovjekovnog Kotora.

⁸⁸ Za crteže tlocrta i presjeka ovih crkva: S. Pietro u Otrantu, u: Restauri, 1983.; S. Andrea u Traniju: Bertaux 1903, str. 379; S. Marco u Rossanu: Diehl 1894, str. 191; Romano 1988, str. 190; La Cattolica u Stilu: Bertaux 1903, str. 119; Romano 1988, str. 182

⁸⁹ Kako je za crkvu La Cattolica u Stilu ustvrdio: Marasović 1990, str. 218

se može govoriti o bliskosti rješenja kotorskog Sv. Tripuna i južnotalijanskih gradnji. Pa ipak, osjetne su i razlike u njihovu oblikovanju, uočljive i među samim južnotalijanskim crkvama. Premda je izgled svodne konstrukcije kotorske crkve nepoznat,⁹⁰ naznaka je na dominantnom središnjem kupolnom polju, čime je iskazana podudarnost s apulijskim gradnjama čija ugaona polja ne kruni kupola. Kod kalabrijskih crkava, pak, podiže se iznad traveja jednake veličine pet kupola ravnornog opsega, čime je na prostornom planu postignuto njihovo podjednako akcentuiranje, izraženo također i u pogledu triju izbačenih polukružnih apsida. Kod dvije apulijske crkve, susljedno dominantni središnjega kupolnog polja, središnja je apsida znatno veća od postranih, također polukružnih iznutra i izvana, koji su svojstvom također bliže kotorskoj crkvi sv. Tripuna. Kod ove potonje su, međutim, polukružne apside usječene u zide začelja, štoviše, pravokutna istaka središnje tek je u svojstvu njezine izvanjske naznake. Upravo je zbog rješenja začelnog dijela kotorsku crkvu potrebno izuzeti od predloženog utjecaja apulijskog i općenito južnotalijanskoga graditeljstva kod stvaranja njezine idejne zamisli. Dapače, isključena je i mogućnost istog posredništva u prijenosu ovog bizantskog arhitektonskog tipa na istočnojadranski obalni prostor, imajući u vidu da bliske gradnje susjednog Apeninskog poluotoka nipošto nisu starije od X. st., štoviše, da postoji mogućnost njihova postanja u XI. st.⁹¹ Stoga sve ponovno upućuje na razrade arhitektonskog oblikovanja unutar područnoga graditeljstva, premda crkvu sv. Tripuna u Kotoru iz IX. st. treba uzeti kao polazište, s obzirom na ranu pojavu tipa. Dakako, nju nije potrebno tumačiti kao uzor koji se na obalnom dijelu istočnog Jadrana u kasnijim stoljećima konkretno oponašao na primjeru neke gradnje,⁹² premda je oblikovanjem apsidalnih dijelova stonskog Sv. Mihovila dopušteno govoriti o kasnijem prijenosu tog segmenta crkvenog začelja. Dosljedno provedena centralizacija prostora na primjerima kotorske i prčanske crkve rezultat je promicanja zamisli unutar bizantskih gradova okrenutih njegovu centru. Međutim, rana datacija u IX. st. za dvije istočnojadranske gradnje upućuje više na pojave perifernih dijelova Carstva predmakedonskog razdoblja,⁹³ u kojima su uključene prethodne razrade u posve neujednačenoj tipologiji.⁹⁴ Uzevši u obzir da je idejno srodna gradnja predstavljena crkvom sv. Tome u Prčanju (T. III/2)⁹⁵ na istom dijelu kotorskog zaljeva, opstajanje ovog arhitektonskog tipa na posve bliskom prostoru užeg dijela južne obale govori u prilog zacrtanom ostvarivanju njegova programa, koji je, okvirno, sličan osmišljavanju dubrovačke crkve sv. Petra.

⁹⁰ Martrinović 1990B, str. 12, dopušta mogućnost bačvastog nadsvođivanja traveja koji čine upisani križ, s kupolom u središtu, i križnog u kutovima građevine. Rekonstrukciju crkve s kvadratnim tamburom piramidalnoga krova, te dvoslivnim iznad prostora upisanog križa, a jednoslivnim iznad preostalih dijelova, vidi: str. 9

⁹¹ Datacijom u X. st. ponajprije je određiva crkva S. Pietro u Otrantu, dok se kalabrijskim crkvama predlaže gradnja i u XI. st.; Lavermicocca 1978A, str. 304-312, uvidom u problem datiranja koje ostaje otvoreno, napomenom da razmatranje ovih gradnji ionako ne ide ranije od X. st.. Usp. Krautheimer 1986, str. 402-403, 511, bilj. 70, s navodom radova koji i samu crkvu u Otrantu opredjeljuju za kasnije razdoblje XI. st., uključujući i XII. st. Tranijski S. Andrea s romaničkim stilskim oznakama datiran je i do samog XIII. st.: Morrone/Caló Mariani 1978, str. 603

⁹² To je ponajbolje vidljivo usporedbom tlocrta crkava o kojima je ovdje bilo govora. Prikaz im daje: Peković 1994, str. 70, ali unatoč tome govori o istim proporcijama kotorske crkve i Sv. Petra u Dubrovniku, te prvotne crkve sv. Vlaha (str. 64). Ova je, iz druge pol. X. st., rekonstruirana autorovim iščitavanjem ranijih slojeva podno katedrale, te predstavlja okvirnu analogiju kasnijoj crkvi sv. Mikule u Splitu.

⁹³ Marasović 1990, str. 215-217, ispravno uzima kraj IX. st. za pojavu crkvene gradnje upisanog križa u kvadratnu osnovu na užem teritoriju Bizanta, te upućuje na podrijetlo. Primjećuje da je tlocrtni plan ovih crkava najpodudarniji onom karolinške u Germigny-des-Prés (str. 221-222). Usp.: Conant 1979, str. 51, sl. 11. Napomena je točna ako se pode od činjenice većega središnjeg kupolnog polja karolinške crkve, kakav imaju kotorska i prčanska, ali se teško složiti s mišljenjem da se u slučaju Sv. Tome u Prčanju radi o izrazitom "primjeru karolinške centralne građevine" (str. 221). Slično zaključuje: Kovačević 1967., str. 376, navodeći neke iste primjere kao analogiju prčanske. Tome se suprotstavlja kvadratno oblikovanje vanjštine apsida crkve u Prčanju koje je u duhu naslijeđa zatečenih, najranijih bizantskih crkava na južnom Jadranu. S pravom Martinović 1990B, str. 13, ističe podrijetlo ovog tipa u krugu bizantskog graditeljstva VII.-IX. st., premda ni on ne razlučuje putove njegova dolaska na istočni Jadran, dočim pitanje posredništva ostavlja otvorenim, kako karolinškoga i bizantskoga kruga, tako i apulijskog. Za gotovo istodobne armenske crkve iz VII. st. prostornog plana upisanog križa i snažnom bizantskom utjecaju na njih, vidi: Mango 1989, str. 105

⁹⁴ Mango 1989, cap. III-VI; Krautheimer 1986, part III-V

⁹⁵ Korać/Kovačević 1970, str. 107-114

Arhitektura romaničke katedrale sv. Tripuna u Kotoru i suvremena stanja u Apuliji

Najkarakterističniji primjer pozivanja na utjecaj apulijskoga graditeljstva vidljiv je u tumačenju izvora za prostorno rješenje romaničke katedrale u Kotoru (T.IV/1). Polazeći od uvjerenja prvotnog nadsvođenja srednjeg broda Sv. Tripuna, još je M. Vasić u tome vidio utjecaj romaničke crkve sv. Nikole u Bariju.⁹⁶ Pretpostaviti je kako to navodi Lj. Karamana da isto mišljenje zastupa u nizu radova o srednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije,⁹⁷ premda ga postupno korigira.⁹⁸ Osim prvotne konstrukcije glavnog broda, sagledavane kao drveni strop,⁹⁹ posebice su pročelni zvonici Sv. Tripuna tumačeni u analogiji izvedbe crkve sv. Nikole u Bariju.¹⁰⁰ Oznakama koje su trebale potvrditi ovisnost arhitekture kotorske katedrale o apulijskim spomenicima, posebnu je pažnju posvetio V. Korać.¹⁰¹ Ne baveći se aspektom dane pojave tek usput, razmotrio je i neka rješenja s prostora Apulije, u nastojanju objašnjenja pojave kotorske gradnje. Komparaciju započinje s crkvom S. Benedetto u Brindisiju, analogijom trobrodnog rješenja (T.IV/2),¹⁰² kao i identičnog svodnog rebra pravokutnog presjeka, koje u slučaju apulijske crkve postoji u sva četiri traveja glavnog broda. Primjer katedrale S. Corrado (*Chiesa Vecchia*) u Molfetti (T.IV/3) uzima zbog okvimo iste zamisli u postavljanju kupola iznad prostora glavnog broda, koja je, unatoč razlici u njihovu broju, jedino opravdanje za vezivanje ovih gradnji.¹⁰³ Slično je i u slučaju crkve sv. Nikole u Bariju (T.V/2), čije podudarnosti s kotorskim Sv. Tripunom ne idu dalje od trobrodnosti, te oblika otvora i dekoracije.¹⁰⁴ Promatrajući arhitekturu Sv. Tripuna u odnosu na apulijske kupolne crkve, Korać veli da broj kupola nije od presudne važnosti.¹⁰⁵ Polazeći od preduvjerenja, Korać smjera na izvornost kotorske gradnje tek u onoj mjeri koliko to dopuštaju odmaci od spomenutih apulijskih gradnji. Upravo na toj osnovi inzistira na ovisnosti kotorske crkve o prekomorskim ostvarenjima s obzirom na “*spoj trobrodnog rešenja u monumentalnoj varijanti... i ... zidane superstrukcije koja je dosta slična superstrukciji apulijskih kupolnih crkava*”, naglašavajući kako “*oba bitna elementa kotorske katedrale potiču s istog područja*”, dakle s tla Apulije.¹⁰⁶ Kako najveću sličnost kotorskoj katedrali nalazi u onoj S. Corrado u Molfetti, u tročlanoj raščlambi srednjeg broda, teškoću za njihovo konkretnije vezivanje Korać objašnjava okvirnom datacijom romaničkih apulijskih kupolnih crkava, od polovine XII. do polovine XIII. st., čime se može ustvrditi kronološko prvenstvo kotorskog Sv. Tripuna. Iz svega toga zaključuje kako se njegovi gornji dijelovi (s naglaskom na kupolu u središtu) “*grade u okviru koncepcija koje usvajaju graditelji apulijskih crkava, a*

⁹⁶ Vasić 1922, str. 134, 143. Štoviše, za takvu konstrukciju glavnog broda zalagao se “*na osnovu očuvanih delova građevine i logičkog zaključivanja*”, apriorističkim stavom o utjecaju apulijske romanike na kotorsku stolnicu. Za raniji, točan navod o nadsvođivanju s kupolom vidi: Jelić 1912, str. 105-106

⁹⁷ Karaman 1930, str. 67; 1933, str. 18; Karaman 1934, str. 100 (unatoč tome što donosi reprodukciju unutrašnjosti s izvornim rebrom u glavnom brodu); Karaman 1939, str. 41-42

⁹⁸ Karaman 1955A, str. 9. Naime, od ranijih radova do ovog teksta u kojem izrijeком daje do znanja kako u pogledu nadsvođivanja isključivo pobočnih brodova kotorske katedrale nije bio u pravu, Karaman putem nekoliko naznaka jasno daje naslutiti kako korigira ranije mišljenje: Karaman 1938, str. 45; Karaman 1952, str. 35, navodom o kupoli u srednjem brodu (isprva tek pretpostavkom), ali je smješta iznad traveja do svetišta. Stjepčević 1938, str. 5, prvi jasno govori o nadsvođivanju glavnog broda uzimajući rebra istočnog traveja za ostatak prvotnih svodova, kao što prvi naznačuje i točan položaj kupole u srednjem traveju.

⁹⁹ Fisković 1939, str. 31-34, bez navoda o uzorima gradnji drvenim stropom, niti se pojava usmjerava izričito na Apuliju. Premda Fisković ne iznalazi bezuvjetno gradnje-uzore, na trenutak ga s Karamanom povezuje tvrdnja o konstrukciji broda kotorske stolnice.

¹⁰⁰ Vasić 1922, str. 143, gdje se pojava razmatra i nešto šire, na primjeru matične benediktinske crkve u Monte Cassinu. Vidi i: Karaman 1934, str. 100; Karaman 1938, str. 45; Karaman 1939, str. 41-42; Karaman 1952, str. 35; Karaman 1955, str. 10; Karaman 1964, str. 17

¹⁰¹ Korać 1967.

¹⁰² Korać 1967, str. 18. Ovdje su kupole zamijenjene rebrastim travejima: Morrone/Caló Mariani 1978, str. 613. Stoga se S. Benedetto u Brindisiju sagledava i unutar skupine s kupolnom gradnjom, npr.: Venditti 1967B, str. 191-203, gdje se prvi put donosi i crtež presjeka kroz crkvu (str. 197). Donekle je otvoreno vrijeme izvedbe svoda apulijske crkve. Za 1080. g. kao početak njezine gradnje vidi: Willemsen/Odenthal 1959, str. 263

¹⁰³ Korać 1967, str. 17

¹⁰⁴ Korać 1967, str. 17-18

¹⁰⁵ Korać 1967, str. 18

¹⁰⁶ Korać 1967, str. 19

ne po istoj shemi".¹⁰⁷ Kako apulijske kupolne crkve, kako to hoće Korać, izvana nemaju vidljivo ustrojstvo trobrodnosti, vanjski se izgled Sv. Tripuna stvara u idealnom smislu prema uzorima ovog područja, Sv. Nikole u Bariju, čuvara relikvija patrona, analogno katedrali kotorskog zaštitnika.¹⁰⁸ Konstatacijom o podrijetlu dominantnih elemenata Sv. Tripuna, trobrodnosti i superstrukcije, s područja Apulije tek se prosljeđuju prethodna razmišljanja, a suočavanjem s navedenim gradnjama Sv. Tripun se određuje kao "prijelazni spomenik".¹⁰⁹ Tvrdnjom da se "sa talijanskog na naše područje pomenuti tip građevine prenosi i preko benediktinskih i preko gradskih katedralnih crkava",¹¹⁰ Korać bezuvjetno postavlja temelj za primarnu važnost Apulije u prijenosu segmenata prostornog oblikovanja. Ipak, snaga vanjskih djelovanja u vidu razgrananih benediktinskih gradnji na istočnojadranskoj obali nipošto nije početno akumulirana na jednome mjestu niti se prenosi u vremenskim razmacima, kako je to je poželio Korać. Razlog za to što mu zaključci nisu pravovaljani, leži u začuđujuće slabom stupnju vrednovanja gradnji obalnog prostora istočnog Jadrana, makar su okvirno spomenute.¹¹¹ Ma koliko god spoj elemenata na kotorskoj katedrali, trobrodnost i centralnost u postavi kupole, tada nije bio brojčano toliko prepoznatljiv na matičnom području, s izuzetkom dubrovačke i starije kotorske stolne crkve (uostalom, kao ni u Apuliji), njezini pojedinačni elementi su nesumnjivo područni. Trobrodno rješenje prati i troapsidalno začelje vidljivo izvana, što jasno ukazuje na kontinuitet ranoromaničkog oblikovanja crkvenih gradnji XI. st. duž naše obale.¹¹² Proizašla iz reformirane crkve, ta skupina benediktinskih ogranaka najuže je povezana s Apeninskim poluotokom, ukorak s vjerskim razvojem na istočnom Jadranu.¹¹³ Putem njih objašnjivo je i vezivanje za južne dijelove Italije, usmjereno montekasinskom žarištu obnovljenoga reda. Pod njegovim okriljem poduzeta je izgradnja sklopa s crkvom na Lokrumu, zasnovanog već 1023. godine,¹¹⁴ vjerojatno kao prvog samostanskog sklopa benediktinskog reda na dubrovačkom području. Iako je crkva, isprva posvećena zaštitniku sv. Benediktu, nadograđivana, s pravom se pretpostavlja da je sačuvano rješenje s troapsidalnim oblikovanjem uspostavljeno u to vrijeme.¹¹⁵ Taj arhitektonski tip na dubrovačkom području prethodi analognim rješenjima duž istočnog Jadrana, te je i tretiran ozračjem rane faze u razvoju ranoromaničkog stila prve polovine XI. st.¹¹⁶ Istorodna je zamisao trobrodnosti s istim brojem apsida zarana ostvarena i na prostoru Boke kotorske, u slučaju benediktinske crkve sv. Mihovila na poluotoku Prevlaci, podignute

¹⁰⁷ Korać 1967, str. 18

¹⁰⁸ Korać 1967, str. 19

¹⁰⁹ Korać 1967., str. 19

¹¹⁰ Korać 1967, str. 19.

¹¹¹ Korać 1967, str. 19

¹¹² Usp.: Jurković 1996, str. 325-338, sl. 5, s tlocrtima "Internacionalne grupe" ranoromaničke arhitekture.

¹¹³ Jurković 1990, str. 191-211

¹¹⁴ Ostojić 1964, str. 421

¹¹⁵ Vidi tlocrt crkve u: Jurković 1996, sl. 5/10, gdje se autor prvi zalaže za tako rano oblikovanje prostora samostanske crkve.

¹¹⁶ Jurković 1996, str. 329-330. Sama recepcija istog prostornog oblikovanja na nešto kasnijim gradnjama benediktinaca ovog južnog područja obale nije posve saglediva. Uopće, za njihovu brojčanost na dubrovačkom teritoriju vidi: Ostojić 1964, str. 417-486

u XI. st. ili najkasnije početkom XII. st.¹¹⁷ I u susjednom Baru posvjedočena je rana pojava trobrodnog rješenja, u svojstvu katedralne crkve sv. Teodora.¹¹⁸

Stoga ovdje letimično razmatrana crkvena arhitektura XI. st. na istočnojadranskom pojasu, u pogledu trobrodne podjele prostora i svetišta s tri polukružne apside vidljive izvana ili samo s jednom, jasno ukazuje na neutemeljenost Koraćeve tvrdnje glede apulijskog podrijetla tipa. Tomu valja pridodati i zapažanja na osnovi arheoloških istraživanja u Kotoru, koja su otkrila crkvu ispod romaničke Sv. Marije. Ta je crkva datirana u VI. st. te, nalazom krstioničkog bazena, opredijeljena kao starija katedrala. Značenje joj je u trobrodnosti i tri apsidalne polukružne istake. S razlogom treba uzeti u obzir mišljenje - osnaženo i spoznajom o izgledu starije crkvice sv. Tripuna, otkrivene na prostoru sakristije romaničke katedrale - koje naglašava smjenjivanje biskupskoga sjedišta bez međurazdoblja s nekom trećom crkvom kao katedralom. Konkretnije, na početku gradnje nove katedrale (godine 1124.) ona sv. Marije, premda trošna i dotrajala, još je u funkciji.¹¹⁹ Do njezina rušenja i gradnje romaničke crkve na njezinim temeljima (posvećena godine 1221.), u opsegu srednjeg broda prethodne, dolazi nakon posvete katedrale sv. Tripuna (godine 1166.). Uvažavajući graditeljske preinake na katedralnoj crkvi sv. Marije tijekom IX. st.,¹²⁰ valja pomišljati kako je, ponajprije ugledom svoje funkcije, morala imati udjela i u prostornom osmišljavanju nove. Zapaženo je, naime, kako širina srednjeg broda ranokršćanske Sv. Marije, zadržana i u predromaničkoj fazi, u potpunosti odgovara onoj katedrale sv. Tripuna, što je i navelo na pomisao o mogućnosti oponašanja prostornih

¹¹⁷ Kao gradnju XI. st. crkvu na Prevlaci navodi: Karaman 1956, str. 50. U izvještaju djelomično arheoloških istraživanja na lokalitetu Korać 1959, str. 388-389, piše da je "velika trobrodna crkva sa tročlanim oltarskim delom, koji čine srednja apside, polukružna iznutra i spolja, i dve bočne, iznutra polukružne spolja pravougaone", ne datirajući gradnju i ulomke pleternog namještaja. Isti ponavlja opis, ne uvidajući vremensku distinkciju od odlaska redovnika osnivača do preuzimanja samostana i crkve od strane pravoslavaca u XIII. st.: Korać 1966. Ni ovom prilikom, unatoč tome što crkvu uzima za najstariji dio sklopa (ne spominjući pritom uopće benediktince) ne govori o vremenu gradnje. Temeljitim pozivanjem na literaturu, Ostojić 1964., str. 496, veli da je crkva podignuta najkasnije još u XI. st., imajući u vidu da je Prevlaka od strane Kotorana 1124. g. poklonjena Sv. Tripunu u svrhu pokrivanja troškova njegove gradnje. Stoga Ostojić s pravom zaključuje kako nakon toga benediktinaca na poluotoku više nije bilo (vidi i: Milanović 2003, 296). Za crkvu veli, pozivom na literaturu, da je trobrodna bazilika s tri polukružne apside. Novim osvrtom na crkvu Korać 1970., str. 135, tendenciozno pretpostavlja mogućnost da je izgrađena u drugoj pol. XII. st., ne uzevši u obzir Ostojićeve povijesne napomene, tek one iz srpske historiografije. Korać pri tome ignorira i nadenu ornamentiranu kamenu plastiku s Prevlake, inače opredijeljenu u IX.-XI. st.: Kovačević 1956, str. 6, začudo smatra da je njezina brojnost odraz boravka benediktinaca na ovome mjestu sve do XIII. st. Međutim, obradom jednog natpisa upućuje na gradnju crkve sv. Stjepana na Prevlaci u IX. st. U isto vrijeme datira i ploču s prikazom lava: Kovačević 1967., str. 380. Što se tiče ranije crkvene gradnje ona se je, oblikom manje apside (koju Korać ne spominje) nastojala prepoznati unutar kasnije crkve sv. Mihovila: Subotić 1959. Međutim, donekle je otvoreno pitanje je li riječ upravo o gradnji koju spominje natpis ili o kojoj crkvi u blizini. Vjerojatnije je da nije riječ o istom položaju sudi li se prema titularu, a naročito kartografskoj shemi položaja crkvenih gradnji (str. 13). Milošević 1966, str. 24, uočava važnost crkve na Prevlaci u značenju trobrodnoga i troapsidalnog plana ostvarenog kod kotorske katedrale, datirajući je stoga prije XII. st. Noviji kraći presjek kulturnog tijeka na Prevlaci, uz napomenu kako je trobrodna crkva rješenje u svojoj "posljednjoj fazi", dakle do početka XII. st., vidi u: Žeravica 2003. Još jedna naznaka samo potvrđuje izvore za raniji boravak benediktinaca na Prevlaci, odnosno gradnju trobrodne crkve do početka XII. st. Zanimljivo je da ju je daoupravo: Korać 1970, kazavši za crkvu kako je riječ o gradnji s "drvenom gornjom konstrukcijom... jedva se može rekonstruisati na jednom mjestu, u manastiru Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci", čime je napomenu o dataciji u drugu pol. XII. st., izrekavši je prethodno u istom pregledu (str. 135), doveo u pitanje, uostalom i ovdje pokazavši kako u pogledu crkve sv. Mihovila ne iznosi barem dvije relevantne činjenice. To nije slučajno, štoviše, dobiva se dojam kako se napomena o nenadsvođivanju crkve piscu "omaknula". Na crkvu na Prevlaci najusputnije se je osvrnula i: Čanak-Medić 1997, 89, s pravom apostrofirajući mogućnost udjela benediktinske crkve sv. Mihovila u kreiranju kotorske katedrale sv. Tripuna. Na žalost, sam spomen kupole u srednjem traveju crkve na Prevlaci ne ostaje ni u okviru domišljanja, s obzirom da je iznesen odveć retoričkim načinom. Naposljetku, ukoliko je gore predočeni dio tekstova o benediktinskoj crkvi na Prevlaci imao više-manje karakter usputnijih osvrtata tada je naoko iscrpna objava rezultata istraživanja iz sredine 20. st. Konačno zadobila okvir posve programatskog stava kakav se i ranije uočavao kod V. Koraća. Ovaj, inače u svom radu velikosrpskim politikanstvom zadojeni pisac, uspio je napisati rad o arhitektonskom kompleksu, u kojem uopće ne spominje vrijeme izgradnje redovničke crkve, niti ga kao kulturološki problem uopće postavlja (Korać 2001.). Svakako, neuvažavanje sloja ranoromaničkih benediktinskih gradnji na hrvatskoj obali i ovdje ga je dovelo do domišljanja o koncepciji crkve uzorom na benediktinske gradnje Apulije (Korać 2001, str. 142).

¹¹⁸ Korać 1965, str. 36. Ta najranija barska stolnica imala je jednu apsidu. Datirana je u "predromaniku", ponajprije nađenom plastikom. Presložila ju je romanička katedrala sv. Đurđa, zadržavši trobrodni raspored. Ni vrijeme njezine gradnje nije bliže određivo. Za sugestije u rasponu od XI. do XIII. st., vidi: str. 38

¹¹⁹ Martinović 1990B, str. 26, kako se zaključuje iz izlaganja

¹²⁰ Martinović 1990B, str. 26

mjera starije gradnje kod podizanja nove stolne crkve.¹²¹ Svakako, stanje nakon pregradnji uključilo je i trobrodnost Sv. Marije, jer je, zajedno s prethodnicom, crkvom sv. Mihovila, i protumačena kao veća crkva bazilikalnog oblika iz IX. st.,¹²² u vrijeme predromaničke intervencije kao njezine druge faze.¹²³ Dakle, istraživanja u srednjovjekovnoj jezgri Kotora potvrđuju postojanje trobrodnog tipa koji je prethodio izgradnji monumentalne katedrale sv. Tripuna.¹²⁴

Premda spomenute nalaze V. Korać nije mogao razmatrati, simptomatično je što kao izvor trobrodnog rješenja Sv. Tripuna, uzima "*Sv. Nikolu u Bariju kao prirodan uzor*", a odmah potom zaključuje kako se radi o "*izvesnoj opštoj sličnosti*" kojoj "*plan i struktura dweju građevina očigledno su međusobno različiti*".¹²⁵ Već iznesenu Koraćevu tvrdnju o podrijetlu trobrodnoga prostornog rješenja, koja slijedi odmah potom,¹²⁶ nužno je promatrati u sklopu autorovih, unaprijed odredivih sagledavanja.

Trobrodne gradnje u Apuliji koje prethode romaničkoj katedrali u Kotoru, također upućuju na zastupljenost tog tipa. Rana pojava vezuje se za katedralu u Bovinu, prostorom zadanom možda već koncem X. st.¹²⁷ Teritorijalno bliska crkva sv. Bazilija u Troji,¹²⁸ kao i katedrala u Vieste,¹²⁹ na obali Gargana, imaju istu unutrašnju raščlambu iz XI. st. Ovima se pridodaje i katedrala u Tarantu, s krajnjeg juga poluotoka, iz druge polovine XI. st.¹³⁰ Uspoređivanjem navedenih gradnji zapaža se neujednačenost arhitektonskog osmišljavanja, izraženog u odnosima začelnih dijelova kao i nadsvođivanju. Podudarnosti, pak, s rješenjem nešto kasnije kotorske katedrale ostaju u odveć općenitoj podjeli prostora na tri broda. Zapažanja vrijede i za teritorij Basilicate, zaleđa Apulije, gdje je također u XI. st. podignuto nekoliko većih crkava s istom prostornom raščlambom,¹³¹ kao za prostor u Calabriji, još južnije.¹³² Te bazilikalne gradnje s nenadsvođenim brodovima, odijeljenima uglavnom ujednačenom izmjenom nosača, istovremene su primjerima duž istočnojadranske obale, što potvrđuje rasprostranjenost trobrodnog rješenja. Značajno je da njihova pojava prethodi početku gradnje Sv. Nikole u Bariju, ili mu je barem suvremena. Minoriziranje cjelokupnoga sloja crkava iz XI. st., makar se za istočnojadranski prostor okvirno spominju kao fenomen jasan sam po sebi, čije podrijetlo rješenja ne "*predstavlja problem na kome bi se trebalo posebno zadržavati*",¹³³ usmjerilo je V. Koraća na barijskog Sv. Nikolu kod iznalaženja izvora za osmišljavanje kotorske katedrale. Štoviše, i napomenom o crkvi u Bariju kao "*modelu apulijskih katedrala*",¹³⁴ htjela se je predočiti slika posvemašnjega graditeljskog rasta tek od vremena njezine gradnje. Nesagledano starije stanje trobrodnih crkvenih građevina s tla Apulije, kao i s naše strane Jadrana, značilo je u slučaju katedrale u Kotoru iznimno uzak vremenski tjesnac u kojemu je njezino osmišljavanje trebalo tražiti u tobožnjem ugledanju na crkvu u Bariju. Treba imati u vidu da zamisao arhitekture Sv. Nikole potječe s kraja XI. st., odnosno

¹²¹ Čanak-Medić 1989, str. 231. Romanička crkva sv. Marije podignuta u širini srednjeg broda prethodne gradnje, prije se nije razmatrala u pogledu mjera romaničke katedrale. Za sličnost njezinog zapadnog svodnog rebra s onim Sv. Tripuna vidi: Korać 1956, str. 154-157, razmatrajući i gradnje u zaleđu, te: Fisković 1953, str. 73-74, gdje je pojava sagledana u vidu učestalosti u europskoj, time i našoj romanici.

¹²² Martinović 1990A, str. 29

¹²³ Martinović 1990B, str. 23. Ta je faza iskazana uglavnom osvježenjem ponutrice kamenim namještajem (str. 22).

¹²⁴ Broj apsida neće biti odlučujući pokazatelj kod uvažavanja pretpostavke o oponašanju ovog ustaljenog arhitektonskog tipa prilikom gradnje nove kotorske katedrale u prvoj polovini XII. st. Zadržavanje troapsidalnog začelja ranokršćanske katedrale u gradnji druge faze iz IX. st., sudeći prema priloženoj dokumentaciji, ne čini se posve izvjesnim: Martinović 1990 A.

¹²⁵ Korać 1967, str. 17-18

¹²⁶ Vidi bilj. 110

¹²⁷ Belli D'Elia 1987A, str. 11-12, tlocrt na str. 265

¹²⁸ Belli D'Elia 1987A, 21, tlocrt na str. 267

¹²⁹ Belli D'Elia 1987A, 27, tlocrt na str. 268

¹³⁰ Belli D'Elia 1987A, str. 134-138, 274. Dataciju gradnje katedrale sv. Marije u Tarantu u 1071.-72. g. kao i za raniju crkvu na istome mjestu vidi: Thiery 1978. A, str. 582

¹³¹ Kod tzv. "starije" samostanske crkve sv. Trojstva u Venosi, iskazane i u gradnji drukčijeg prostora iz sredine XII. st., kao i u katedrali u Acerenzi: Romano 1988, str. 51-57; 73-75

¹³² Katedrala u Gerace, s tri apside, zadržava tri broda u kontinuitetu gradnje od XI. st. Odnosi, uključujući jednu apsidu, očituju se i u, vremenski bliskoj, samostanskoj crkvi S. Andrea u San Demetrio Corone, te S. Donato u Umbriaticu, također iz XI. st., tek u razlici nosača. S. Maria u Patiru kod Rossana iz poč. XII. st. ima plan s tri apside i kupolnim svođenjem ispred njih: Romano 1988, str. 251-257; 271-275; 285-287; 319-321

¹³³ Korać 1967, str. 17

¹³⁴ Korać 1967, str. 17

iz prva tri desetljeća XII. st.¹³⁵ Kako je logično pretpostaviti, izvorna zamisao arhitekture kotorskoga Sv. Tripuna potječe još iz trećeg desetljeća XII. st., čime je nepotrebno ustrajavati na sveopćem apulijskom podrijetlu njegova plana. Uz to, postoje očiti pokazatelji koji dodatno odbacuju opravdanost takvog sagledavanja. Naime, potrebno je naglasiti kako Korać nije kronološki ukazao na oponašanje crkve sv. Nikole na tlu Apulije. Najranije gradnje, kojima je vidljivo pozivanje na njezinu arhitekturu, katedrala u Bariju (T.V/3) i ona u Bitontu (T.V/4), nešto su kasnijeg postanja od kotorske.¹³⁶ S tim u vezi, važno je upozoriti na masivni začelni korpus tih apulijskih crkava, najkarakterističnijeg dijela građevnog tijela, unutar kojeg su uklopljene, izvana nevidljive, tri polukružne apside. Ta se pojava na tlu Apulije prati upravo od sv. Nikole u Bariju, kojemu istočni dijelovi zajedno s transeptom čine izražajnu cjelinu zatvaranjem visokim zidnim plohami, raščlanjenima velikim plitkim lukovima i lezenama s biforama. Kao najkompaktniji dio građevine, osmišljen i za postavljanje začelnih tornjeva, postao je karakteristikom apulijske crkvene arhitekture XII. st.¹³⁷ Ni sama alternacija masivnih pilona i stupova kod kotorskog Sv. Tripuna, unutar čijeg su raspona odmjereni dvojni traveji poprečnih brodova, nije svojstvena apulijskom graditeljstvu. Začudo, i u

¹³⁵ Focillon 1969, str. 95, govori o posveti crkve sv. Nikole u Bariju 1105. g., iako 1132. g. još nije dovršena. Navodi da je 1098. g. u njoj održan koncil, po čemu se može zaključiti da je gradnja već bila uznapredovala. Riječ je o istočnim dijelovima, jer koncil spominje i Conant 1979, str. 347, smatrajući da je za tu prigodu ovaj dio crkve dovršen, za razliku od drugih dijelova, podignutih do otprilike 1132. g. Belli D'Elia 1987B, str. 161-162, primjećuje da je koncil održan u kripti iako je već 1105. g. za gradnju kazano "*congrua iam aedificatione perfecta est*". Zacijelo, ovo je razdoblje još vrijeme ocrtavanja gradnje, određivo unutar prva tri desetljeća XII. st. Petrucci 1960, str. 81, navodi, pak, 1108. g. kao godinu dovršenja crkve, premda ovu treba promatrati u smislu uspostavljanja obrisa građevine. Kritičke dopune daj: Thiery 1978B, str. 562-563, uvidom u divergentna stajališta glede gradnje Sv. Nikole. Iznese naznake podudarne su onima u naprijed navedenoj literaturi decidiranim pozivanjem na kronološku uspostavu R. Krautheimera (San Nicola in Bari und die apulische Architektur des XII. Jahrhunderts, *Wiener Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, LX, 1934).. Iscrpnu bibliografiju o crkvi sv. Nikole u Bariju vidi kod: Thiery 1978B.

¹³⁶ Da se radi o oponašanju iskustava arhitekture Sv. Nikole, vidljivo je u sličnosti planova dvaju barijskih crkava. Središnja je apsida katedrale sv. Sabine, uz one postrane tek blaže naznačene, naslonjena na visoko zide kao i kod crkve sv. Nikole. Premda gradnjom započeta u prvoj pol. XI. st., barijska stolnica, nakon razaranja sredinom idućeg stoljeća, u obnovi započetoj 1172. g., nasljeđuje oblike Sv. Nikole. Posebno je karakteristično oponašanje njezinih začelnih dijelova, koji su barijskoj stolnici zadani nakon konstrukcijskog tijela i završetka radova na crkvi, o čemu vidi: Thiery 1978A, str. 592. Faze izgradnje prema tlocrtnim osnovama usporedi kod: Schino 1966., str. 14. Rješenje je primijenjeno i na katedrali sv. Valentina u Bitontu, u zadnjoj četvrtini XII. st.: Belli D'Elia 1987B, str. 225

¹³⁷ Takvo oblikovanje začelnog korpusa nije odredilo isključivo zatvaranjem apsidalnog dijela visokim zidom. Primjer je katedrala u Traniju, kojoj su apside vidljive izvana, iako apliciranjem na vertikalu mase pojačavaju arhitektonsko zatvaranje (T.V/5). Ne ulazeći u kronološko odmjerenje podizanja začelnih dijelova tranjijske katedrale i Sv. Nikole, treba reći da oblikovanja nije lako objasniti mimo zatečenih stanja na mjestu njihovih gradnji. Faze izgradnje katedrale sv. Nikole u Traniju i prostorno osmišljavanje do 1143. g. započeto od transepta vidi: Thiery 1978A, str. 588, te tlocrte u odnosu na zatečena stanja: Petrucci 1960, str. 89; Belli D'Elia 1987B, str. 275

Pojava arhitektonskog oblikovanja začelnog dijela građevine u izgledu masivnog korpusa nalazi se, kako je spomenuto, na katedralnim gradnjama druge pol. XII. st. u Bariju, Molfetti i Bitontu, te nešto ranije u Molfetti. Otvoreno je pitanje stvarnog izvora za ovakvo akcentuiranje arhitektonske mase na apulijskim crkvama konca XI. i XII. st. Sv. Nikola u Bariju uzima se kao prototip, iako se njegova arhitektura tumači i kao adaptacija profane zgrade. Ipak, podrijetlo moćnoga i odsječena transepta i postave triju apsida, neovisno o zatvaranju začelne strane visokim zidom, kod razmatranja Sv. Nikole, upućuje na uzor u crkvi opatije Montecassino kao i prototipove u ranokršćanskoj arhitekturi: Kubach 1988, str. 108. Conant 1979, str. 362, također razlaže dodire ove porušene benediktinske crkve iz druge pol. XI. st. s ranijim gradnjama. Zatvaranje istočnih dijelova crkava visokim zidom ustaljeno je već u gradnjama ranoga kršćanstva na Istoku. Ova su se, katkad uključivši i transept, znala definirati unutar zamisli veće apside i pokrajnjih prostorija s istim zaobljenjima pri dnu: Davies 1952, str. 46-47, 122. Te crkve ranog kršćanstva uključivale su se u početak razvoja arhitekture često nazvanoga gradnjama s učahurenim apsidama: Marušić 1978., str. 39-185, s pregledom grade na Sredozemlju. Važno je upozoriti kako se na prostoru istočnog dijela obale Male Azije tijekom IV.-V. st. gradi bazilika u Korycusu s rješenjem koje je, u ueobičnoj sličnosti, poslije provedeno kod spomenutih romaničkih crkava u Bariju: Šonje 1981, str. 107, sl. 113. Sličnost je toliko izražena da se dobiva dojam kako je reproduciran tlocrt barijske katedrale, a ona uključuje i kružnu krstionicu, i položajem nalik onoj u Bariju. Kako se u istovjetnom tlocrtnom planu ove bazilike i barijske katedrale sagledava i crkva sv. Nikole, još jednom podsjećamo kako ona spočetka definira zatvaranje istočnih dijelova visokim zidom, načinom izvršenim još na crkvi u Korycusu. Predočeni slijed gradnje katedrale u Bariju (Schino 1966., str. 14) ne govori u prilog odlučnom oponašanju maloazijske crkve, osobito prihvatili se činjenica adaptacije bizantske profane zgrade kod gradnje Sv. Nikole u Bariju, time i zadano oblikovanje začelne strane. Slučaj istovjetne morfološke podudarnosti u tlocrtnom predočanju građevina, pak, ukazuje na heterogenosti izvora apulijske romaničke arhitekture. Za crkvu u Korycusu vidi: Krautheimer 1986, str. 108

ovom slučaju V. Korać upućuje na mogućnost apulijskog posredništva, dočim se pita "nije li ona ipak bila poznata u Apuliji".¹³⁸ Ne treba posebno ukazivati na dosta rijetku pojavu izmjeničnog ritma nosača kod apulijskih crkava. Kad se, pak, javlja, posve je drukčija, za što je primjer, uostalom, i Sv. Nikola u Bariju. Također, kod apulijskih crkava izostaje zasnovanost takvog odnosa gdje većem traveju srednjeg broda odgovara par manjih u pobočnima.¹³⁹ Tako katedrala u Kotoru najpotpunije analogije ima tek u lombardijskoj arhitekturi, u milanskome S. Ambrogio,¹⁴⁰ kao i u S. Lorenzu u Veroni,¹⁴¹ a pridružuje im se i katedrala u Modeni,¹⁴² u susjednoj Emiliji. Posve je vidljivo kako je kod ovih crkava, analogno Sv. Tripunu, ujednačenom izmjenom masivnih nosača između kojih se postavljaju oni lakši, ostvaren nacrt dvotravejne jedinice pobočnih brodova koja veličinom odgovara traveju središnjeg. Imajući na umu da su te gradnje nešto ranijeg postanja od kotorske stolnice, valja pretpostaviti sjevernotalijanske izvore za pojavu njezine prostorne strukture. Tome u prilog dodatno govori i sličnost cjelokupnog obrisa ovih zdanja, koja uključuje i približnu podudarnost broja traveja središnjeg broda, te uspostavu triju polukružnih apsida. Možda je crkva S. Ambrogio u Milanu bila presudna kod idejnog stvaranja prostorne zamisli kotorskog Sv. Tripuna, s obzirom da je kod nje zajamčeno i rano svođenje središnjeg broda.¹⁴³ Očito da u cjelokupnom sagledavanju stanja diljem europskoga Zapada treba tražiti odlučne poticaje za pojavu rješenja romaničkih gradnji na hrvatskoj obali Jadrana, unutar kojih se, uostalom, objavljuju i lombardijske gradnje. Varijacije unutar Apeninskoga poluotoka najvjerojatnije su odlučujuće i kod očitavanja istočnojadranskih stanja.¹⁴⁴

Katedralu S. Corrado u Molfetti, s akcentiranjem triju kupola duž središnjeg broda, razmatrao je V. Korać kao najbližu analogiju kotorskoj. Sagledana je u svojstvu bitnog pokazatelja primjera gradnje s kupolnom konstrukcijom, kao drugog elementa Sv. Tripuna koji bi imao potjecati iz Apulije. Korać pak vidi dvije "prepreke" u iznalaženju odnosa ovih kupolnih crkava i katedrale sv. Tripuna. Prva je u datiranju apulijskih gradnji, koje ne datira prije gradnje Sv. Tripuna, a druga u izostajanju trobrodnosti na njihovoj vanjštini.¹⁴⁵ Međutim, upitna je točnost iznesenih postavki.

Mišljenje koje ide za tim da su apulijske kupolne crkve razvijenog tlocrta građene u drugoj pol. XII st. do pol. XIII. st., dakle u vrijeme nakon izvedbe arhitektonske zamisli kotorske katedrale, dovelo je do uvjerenja kako se "superstrukcija Sv. Tripuna gradi u okviru koncepcija koje usvajaju graditelji apulijskih crkava, a ne po istoj shemi".¹⁴⁶ Taj stav bio je potreban ne bi li se ustrajalo u traženju apulijskoga podrijetla ostvarene zamisli Sv. Tripuna, a naoko pojednostavnjena slika o mlađim apulijskim gradnjama imala je sugerirati Koraćevu objektivnost u sagledavanju odnosa južnotalijanske skupine i ostvarenja naše obale. Uz to, razvidne su nedorečenosti, čini se i nedosljednosti. Naime, kod kupolnih crkava razvijenog plana navodi se samo S. Corrado u Molfetti. Ostale primjere Korać ne navodi poimence, već za njih okvirno upućuje na E. Bertauxa,¹⁴⁷ od koga i preuzima dataciju.¹⁴⁸ Simptomatičan je takav oslonac, jer se na dru-

¹³⁸ Korać 1967, str. 20. Pitanje je modificirano, štoviše, tendenciozno iskrivljeno, u odnosu na isto koje postavlja: Bošković 1941, str. 131, gdje se govori okvirno o mogućnosti prijenosa ove konstrukcije iz Lombardije u južnu Italiju (i Dalmaciju), koja bi u tom slučaju (konstrukcija) bila "različito interpretirana".

¹³⁹ Zamijećena je dotokom sjevernjačke zamisli na bazilici u Murgu iz prve pol. XIII. st., stoljeće nakon kotorske, u ujednačenoj izmjeni nosača: Cristiani Testi 1978, str. 903, fig. 80

¹⁴⁰ Vidi tlocrt: Conant 1979, str. 393, fig. 304

¹⁴¹ Vidi tlocrt: Krönig 1962, fig. 4

¹⁴² Vidi tlocrt: Conant 1979, str. 403, fig. 314

¹⁴³ Ne treba inzistirati na ukazivanju putova njezinog prijenosa na južni dio istočne obale Jadrana, jer iskazana alternacija nosača na primjerima zadarskih crkava sv. Stošije i sv. Krševana nije popraćena analognom konstrukcijom u pobočnim brodovima, što primjećuje: Bošković 1941, str. 131, čemu ni datacija gradnji ne ide u prilog. Katedrala sv. Stošije pregrađuje se u XII. st.: Vežić 1988, str. 178, ali bez pouzdanog pokazatelja za ranije razdoblje ovog stoljeća. Uvažavajući spomenute primjere romaničkih crkava na sjeveru Apeninskog poluotoka, kudikamo je prihvatljivija definicija Sv. Tripuna kao crkve "vizantijsko-lombardijskog tipa", koju iznosi: Čanak-Medić 1997, str. 91, dakako, savrni li se sa sagledavanjima koja upućuju na apulijsku romaniku.

¹⁴⁴ Stoga ih treba promatrati kao njihov odraz, pogotovo na zadarskom Sv. Krševanu, u ranijoj prostornoj i konstrukcijskoj analogiji firentinske crkve S. Miniato: Conant 1979, str. 377, fig. 291

¹⁴⁵ Korać 1967, str. 18-19

¹⁴⁶ Korać 1967, str. 19

¹⁴⁷ Korać 1967, str. 18, bilj. 35

¹⁴⁸ Bertaux 1903, str. 382. Riječ je o crkvama S. Francesco u Traniju, benediktinskoj Ognissanti kod Valenzana u zaleđu Barija, te onoj S. Benedetto u Conversanu, istog reda, također u neposrednom obalnom zaleđu (str. 381-385). Ovima je pridružena

gome mjestu poziva na suvremenije djelo A. Petruccija, s otprije revidiranom kronologijom obaju nes-pomenutih benediktinskih crkava u XI st.¹⁴⁹ Ognissanti kod Valenzana sagledan je kao gradnja iz godine 1061. (T.IV/4),¹⁵⁰ odnosno godine 1080. kao *terminus ante quem* prostornog ocrtavanja.¹⁵¹ S. Benedetto u Conversanu rezultat je pregradnji krajem XI. st.¹⁵² Ovima se pridodaje crkva S. Vito u Polignanu, iz poč. XII. st.,¹⁵³ koju Bertaux nije spomenuo.

Neutemeljena je i tvrdnja kako apulijske crkve s kupolama iznad srednjeg broda izvana nemaju vidljivo trobrodno ustrojstvo unutrašnjosti, kakav je bazilikalni izgled Korać pretpostavio kod kotorske katedrale prije preinaka na njoj.¹⁵⁴ Činjenica je kako nizanje kupola nije nužno u suprotnosti s naznakom same bazilikalnosti. Dobar primjer za to je crkva Ognissanti kod Valenzana, kojoj su kupole, obavijene četverostranim tamburom s piramidalnim završetkom, postavljene duž hrpta jednoslivnog krova lateralnih brodova.¹⁵⁵ Neznatna cezura između kupola dodatno sugerira vanjsko uzdizanje središnjeg broda, izraženo u unutrašnjosti,¹⁵⁶ te se može govoriti, unatoč osvjetljenju tek na bočnim zidovima, o ostvarenoj bazilikalnoj zamisli. Isto vrijedi i za crkvu S. Benedetto u Conversanu,¹⁵⁷ kao i u slučaju katedrale S. Corrado u Molfetti, čija je unutrašnjost osvijetljena i probijanjem otvora u gornjim dijelovima središnjeg prostora.¹⁵⁸

Osobito je neodrživo Koraćevo tumačenje katedrale u Molfetti kao prve koja napušta svojstva regionalne skupine crkava izgrađenih pod utjecajem sv. Nikole u Bariju. Tu gradnju i nije bilo potrebno sagledavati kao prvu koja tobože napušta "*tradicionalnu koncepciju apulijskih katedrala*", iz razloga što takva koncepcija ne postoji na način koji je Korać kanio predočiti. Izostajanje tribina iznad bočnih brodova katedrale u Molfetti (a ovi su nadsvodeni četvrtinom kruga kao i kod njoj srodnih gradnji), te isti postav triju kupola iznad traveja središnjeg broda, upućuju na sintezu regionalnoga i stilskog uspona. Trenutak kada dolazi do gradnje katedrale u Molfetti posve je neopravdano uzimati kao vrijeme u kojemu je već izraženo regionalno oblikovanje pozivanjem na arhitekturu barijske crkve, čime se i ne može govoriti o napuštanju tradicije. Spomenute apulijske gradnje na kojima se zapaža utjecaj sv. Nikole u Bariju svakako su suvremene katedrali u Molfetti,¹⁵⁹ štoviše, dugovremenost izgradnje na svakoj od njih isključuje olako stvorenu sliku brzog podizanja crkava "po uzoru" u Apuliji, kao i napuštanje već ustaljenih normi. Uostalom, S. Corrado u Molfetti, kao najreprezentativnija gradska crkva, nosi oznake arhitekture Sv. Nikole u zatvorenom začelju s dvama tornjevima na uglovima. Ali, ono što je barijska crkva naznačila u dodirima izvan tradicije prostora, to S. Corrado čini pozivanjem na njih, u postavi kupola (Ognissanti kod Valenzana), ali i uvažavanjem novoga (Sv. Nikola u Bariju). Novi su odnosi uspostavljeni u različitim visinama potkupol-

---

i spomenuta crkva S. Benedetto u Brindisiju.

¹⁴⁹ Petrucci 1960, str. 74

¹⁵⁰ Petrucci 1960, str. 74; Venditti 1967, str. 108, s napomenom o prethodnoj literaturi gdje je predloženo navedeno datiranje.

¹⁵¹ Belli D'Elia 1987A, str. 196; Belli D'Elia 1987B, str. 82, s datacijom u kraj XI. st.

¹⁵² Venditti 1967, str. 113; Belli D'Elia 1987A, str. 200. Nedovoljno naznačeno kraj XI st. navodi i Bertaux 1903., str. 382, bilj. 19, premda crkvu, zajedno s ostalima ovoga tipa, u tekstu objedinjuje pod kasnijim razdobljem njihove izgradnje.

¹⁵³ Venditti 1967, str. 116, s tlocrtom i presjekom ove trokupalne crkve s bačvastim nadsvodivanjem lateralnih brodova na str. 114.

¹⁵⁴ Korać 1967, str. 11; Korać 1970, str. 121; Stjepčević 1938, str. 8, gdje je (T. VII,2.) reproduciran akvarel s prikazom katedrale dok je uzdignuti središnji prostor nosio kupolu. Pretpostavka o bazilikalnom izgledu temelji se u tumačenju prozorskih trifora kao izvornih, čime se može govoriti o analogiji u barijskoj crkvi sv. Nikole.

¹⁵⁵ Vidi fotografije kod: Belli D'Elia 1987A, str. 195; Belli D'Elia 1987B, sl. 16, s cjelokupnom vizurom gradnje, uključujući i apsidalne istake, a osobito izvrsne zračne snimke u: Mongiello 1988, str. 246, 251, 260, gdje su sakupljene arhitektonske snimke većine kupolnih crkava u Apuliji

¹⁵⁶ Bertaux 1903, str. 382, fig. 165, s crtežima presjeka prije konzervatorskih radova, gdje visina srednjeg broda nije iskazana na vanjštini. Fotografiju gdje kupole nisu vidljive izvana donose: Willemsen/Odenthal 1959, sl. 193

¹⁵⁷ Crtež poprečnog presjeka crkve kod: Venditti 1967, str. 112, sl. 27

¹⁵⁸ Willemsen/Odenthal 1959, sl. 131. Najkorisniji pokazatelj za naglašeno uzdizanje glavnog broda u naznaci bazilikalnosti zdanja predstavljen je crtežom presjeka katedrale, vidi: Venditti 1968, str. 97, sl. 8

¹⁵⁹ Kao početak izgradnje katedrale S. Corrado u Molfetti treba uzeti ili razdoblje kada na apulijskim gradnjama još uvijek ne dolazi do oponašanja barijske crkve sv. Nikole, ili njima suvremeno. Za razdoblja unutar XII. st. kao pretpostavki o početku izgradnje vidi: Venditti 1968., str. 97-98; Morrone/ Caló Mariani 1978, str. 611

nog prostora, naznačenima u vanjštini poligonalnim tijelom tambura.¹⁶⁰ Oni su romanički oblikovani te, s istovremenim S. Francescom u Traniju,¹⁶¹ znače stilski odmak od bizantskog zatvaranja kupole.

Razmatranom problemu posvećena je tolika pozornost kako bi se objasnila latentna potreba V. Koraća da kotorskog Sv. Tripuna označi "*prijelaznim spomenikom*" onih značenja koja su obilježila razvoj apulijske romaničke arhitekture. Autoru je dosta toga zamjeriti, ponajviše što dovoljno ne uzima u obzir raznolikosti arhitektonskih sustava i rješenja arhitekture Apulije i susjednih regija. Stoga je Koraćev tekst i objavio iskrivljenu sliku o apulijskoj skupini, tobože izraslom tek tijekom XII. st., neovisno je li riječ o gradnjama razvijenoga kupolnog tipa ili onima po uzoru na sv. Nikolu u Bariju. Unatoč konstataciji o ranijoj gradnji (idejnoj zamisli) kotorskog Sv. Tripuna u odnosu na pojedine apulijske crkve, nije iznađen trezveni otklon od prekomjernog razmatranja uzora u tamošnjem graditeljstvu. Korać je jednostavno uzeo apulijski trobrodno tip s kupolama kao izraz kratkog razdoblja (od pol. XII. do pol. XIII st.), te ga kao takvog prikazao mlađim od arhitektonske zamisli kotorske crkve. Sve upućuje kako raniju pojavu ovog tipa na tlu Apulije nije bilo poželjno razmatrati, iz razloga što bi se problem nužno morao prenijeti na polje sveobuhvatnijeg uvažavanja prethodnih arhitektonskih pojava, uključujući i one s istočnojadranskoga obalnog područja. Ne treba posebno isticati da je prostornim rasporedom crkva Ognissanti kod Valenzana manje nepoželjna analogija kotorskom Sv. Tripunu od istorodnog rješenja u Molfetti, upravo zbog jasnije uspostave trobrodnosti i apsida na začelju.¹⁶² Njezino podizanje još u XI. st., kao i pripadnost benediktinskom redu, dostatno upućuje na zasade o kojima je bilo riječi. Ne navodeći je poimence, kao i razmatranjem sličnih u aspektu postave kupola, V. Korać ne podcrtava njihovu trobrodnost (premda je u potpunosti i ne prikriva), koju prepoznaje tek u gradnjama po uzoru na Sv. Nikolu u Bariju. Iako ne treba pomišljati na "utjecaj" apulijske crkve kod Valenzana na gradnju u Kotoru, opstojnost ovog tipa u XI. st. preduvjet je za razumijevanje arhitektonskih rješenja i na istočnojadranskom području, koji su prethodili romaničkoj katedrali u Kotoru. Posve je opravdano njihov izraz podcrtan i na apulijskim romaničkim jednobrodnom gradnjama s kupolom, ali ostaje pravilo neprepoznavanje oponašatelja s istočnojadranskog područja. Teško je pravdati pristup koji gradnju kupole u središtu Sv. Tripuna nesigurno usmjerava tek na "*tadašnju*" bizantsku prisutnost u Kotoru ili na ranije nesačuvane spomenike u gradu.¹⁶³ Ovom načelno ispravnom konstatacijom više se ukazalo na trenutačnost dane arhitektonske pojave, dok je razložna pretpostavka njezine prisutnosti unutar samoga grada Kotora više proizašla iz nakane zaobilaženja nekih ustaljenih i karakterističnih tipova s južnog dijela priobalja istočnog Jadrana. Makar se je naznakom uloge bizantskog rječnika kod rješenja kotorske katedrale moglo približiti objašnjenju izvora njezine pojave, ona je posve apstrahirana na regionalnoj razini vezivanjem za stanja u Apuliji. Problem porijekla ovdje razmatranih apulijskih kupolnih crkava Koraća je zanimao usputno,¹⁶⁴ jer ne navodi primjer gradnje s kupolom na našem obalnom području.

Opaskom o jednoj kupoli u središtu prostora kao izrazitijem pokazatelju bizantske tradicije,¹⁶⁵ čime je postignuta kudikamo naglašenija centralizacija, određiva i trotravejnom podjelom srednjeg broda, umnogome se približavamo osvjetljavanju podrijetla iskazane pojave romaničke kotorske katedrale. Riječ je o sintezi trobrodnog ustrojstva prostora s idejnim zamislama nešto ranijih kupolnih crkava s obalnog prostora istočne strane Jadrana. Svrstane unutar šire skupine "*longitudinalnih građevina s kupolom*",¹⁶⁶ karakterizira ih uzdizanje jedne kupole na građevnom tijelu. Time se ne umanjuje uvijek bitno dojam longitudinalnosti, kao u slučaju trobrodno crkava, Sv. Stjepana na solinskom Otoku, iz X. st., i Sv. Benedikta u Splitu, iz XI. st.¹⁶⁷ Naprotiv, kod zadarskog Sv. Lovre, iz XI. st., kudikamo je naglašenija centralizacija

¹⁶⁰ Presjek po dužini kroz građevinu vidi kod: Toesca 1927, str. 603

¹⁶¹ Crtež njezine vanjštine donosi: Bertaux 1903, str. 381, dok za presjek kroz građevinu i tlocrt vidi: Venditti 1968., str. 95, gdje se ponajviše i razmatra sličnost ove crkve sagrađene između 1176. i 1184. g., s katedralom u Molfetti.

¹⁶² Tlocrt crkve Ognissanti kod Valenzana donosi: Bertaux 1903, str. 381, sl. 164

¹⁶³ Korać 1967, str. 20

¹⁶⁴ Korać 1967, bilj. 37

¹⁶⁵ Korać 1967, bilj. 37

¹⁶⁶ Marasović 1978, str. 69-93

¹⁶⁷ Solinska je crkva uvrštena u Marasovićevu podskupinu "trobrodnog kupolnog tipa", dok je crkva splitskih benediktinki predstavnik "kupolnog tipa s upisanim transeptom".

prostora,¹⁶⁸ kao i u vremenski bliskoj crkvi sv. Nikole u Splitu.¹⁶⁹ Posebno na to upućuje nadmoć tipova s kupolnom gradnjom na južnom dijelu istočnojadranske obale. Unutar njih svakako je najbrojniji “jednobrodni kupolni tip”, promatran u sklopu razdiobe navedene skupine longitudinalnih građevina s kupolom.¹⁷⁰ Izdvojen kao izrazita regionalna arhitektonska pojava unutar predromaničkog razdoblja postao je karakterističnim iskazom prostornog oblikovanja crkava ovog dijela obale.¹⁷¹ Brojem gradnji skupina govori u prilog ustaljenosti pojave podizanja kupole u srednjem traveju prostora ovih crkava,¹⁷² ukazujući i na poneke prinove,¹⁷³ štoviše, i one izvan užeg prostora izrazite pojave, premda se ne uklapaju posve u oblikovna svojstva tipa.¹⁷⁴ Važna je činjenica o njegovoj egzistenciji i na prostoru Boke kotorske, na crkvi sv. Tome u Kutima iznad Herceg Novog, kao najjužnijeg primjera toga jednobrodnog kupolnog tipa.¹⁷⁵ Donedavno je razmatrana kao najraniji primjer gradnji kupolom južno od dubrovačkog područja, a kojoj je značenje pridano u htijenju prostornog naglaska k središtu,¹⁷⁶ svojstvenog ovoj skupini. Time je ta skupina istoznačna, premda ne i oblikovno istovrsna, s drugim arhitektonskim tipom crkava južnog dijela naše obale, onim već razmatranim, prostornog oblika upisanoga “grčkog križa”. Primjer tipa iskazan je u prvobitnoj crkvi sv. Tripuna u Kotoru iz IX. st., otkrivenoj uz sjevernu stranu romaničke katedrale, o čemu je već bilo riječi. Stoga upravo ovi tipovi na istočnojadranskom pojasu ukazuju na izvore pojave arhitekture romaničkog Sv. Tripuna, u idejnoj zamisli uspostave centralnosti same građevine. S tim u vezi napose je indikativno njezino postojanje u samom Kotoru u IX. st.,¹⁷⁷ pri čemu je za romaničku katedralu manje važna uspostava longitudinalnog plana ranoromaničkih zdanja sa začeljem oblikovanim trima apsidama, začeta u duhu ranijih liturgijskih mijena na ovim prostorima. Važnost postave kupole u središtu romaničke katedrale u zamisli se vezuje za raniju crkvu sv. Tripuna, a posve istoznačno i za gradnje jednobrodnoga kupolnog tipa, u težnji za centralizacijom prostora.¹⁷⁸

Navedena rješenja crkvenih gradnji s tla Apulije posve jasno ukazuju na izostajanje one arhitektonske zamisli s tri broda, gdje bi nad središnjim prostorom bila podignuta samo jedna kupola. Imajući na umu da je ta zamisao ostvarena isključivo na primjeru katedrale sv. Tripuna u Kotoru tijekom prve pol. XII. st., opravdano je posumnjati u nepovredivost tvrdnje koja ide za relativiziranjem značenja samog broja kupola iznad traveja srednjega broda, iznesene tijekom sagledavanja arhitekture kotorske crkve i one apulijske.¹⁷⁹ I u slučaju dubrovačke katedrale pozornost se usmjerava na predromaničku pregradnju bizantske crkve pronađene ispod katedrale iz XII. st.

¹⁶⁸ Petricioli 1987, str. 53-73

¹⁶⁹ Za dataciju u XII. st. vidi: Fisković 1949, str. 212, ili sredinu XI. st.: Marasović 1990, str. 220. Iako je prihvaćeno vrijeme XI. st. (takva se promatra u okviru “ranoromaničkih crkava izraslih iz domaće tradicije”: Jurković 1996, str. 334-335), ne stoji Marasovićeva sugestija (str. 219) o navodnom Fiskovićevu htijenju da crkvi ospori predromaničku komponentu, jer je ovaj, unatoč datiranju, jasno naznačuje i tretira “*spomenikom prelaznog stila*” (str. 218).

¹⁷⁰ Marasović 1978, str. 69-86

¹⁷¹ Za početnu definiciju tipa vidi: Marasović 1960.

¹⁷² Marasović 1984, 1994, s korigiranim tekstom i u dodatku Sv. Mihovila na Braču, najzapadnijeg primjera tog tipa.

¹⁷³ Fisković 1996B, str. 78, bilj. 65, skupini pridružuje i Sv. Andriju na Pilama iz XI. st. Ista je crkva nešto ranije razmatrana kao gradnja XI. st., s ostalim dubrovačkim crkvama ovog tipa, među kojima je i Sv. Luka, nepridružen tipološkoj skupini. O njima vidi i: Stevović 1990, str. 18-29

¹⁷⁴ U slučaju zadarske crkve sv. Lovre tretirane i kao razvijeniji primjer tipa: Petricioli 1990, str. 35. Razumljiva je teškoća u nastojanju njezina morfološki posve jednoznačnog određivanja, ali oznaka kao “*trobrodne*” nije u skladu s oprezom da se “*brodovi*”, s obzirom na uskoću, tako nazovu (str. 33). Za razlojnije sagledavanje kao “*jednobrodne s kupolom na stupovima*” vidi: Petricioli 1987, str. 53

¹⁷⁵ Inače ravnopravno pridodana skupini još kod: Marasović 1960, str. 34-35

¹⁷⁶ O pretpostavkama, danas već opovrgnutima, o izgledu najranije kotorske crkve sv. Tripuna usp.: Martinović 1966, str. 12-13

¹⁷⁷ Ničim nije opovrgnuto uzdizanje kupole u središnjem dijelu prve katedrale Kotora, Sv. Marije (usp. Martinović 1990A; 1990B), iako ono nije razmatrano, niti je njezina arhitektura uključena pozivanjem na kasniju romaničku stolnu crkvu.

¹⁷⁸ Kako je već primijetio Fisković 1985, str. 160, kazavši da je “*krajnje uzevši - zamisao ipak istorodna*”.

¹⁷⁹ Korać 1967, str. 18, tvrdnjom “*čini se da broj kupola neće biti presudan*”. Crkva S. Maria di Portanuovo u Anconi, na središnjem dijelu talijanske obale Jadrana, ima sjevernjačko rješenje u ostvarenoj trobrodnoj zamisli. Sličnost s kotorskom i dubrovačkom katedralom iskazuje ponajprije u postavi kupole u središtu, regionalnoj oznaci i kreativnom odmaku od elaboriranog ustrojstva. Stoga je i ovu crkvu, podignutu vjerojatno u drugoj polovini XII. st., opravdano uzeti kao još jedan pokazatelj gradnje na podlozi iskustava u podizanju crkava s kupolom. O tome: Kronig 1962., str. 205, s tlocrtom crkve, kao i kod: Oursel/Stierlin, str. 103.

Romaničke katedrale u Dubrovniku i Kotoru ne mogu se promatrati tek kao rezultat neposrednog razvoja spomenutih predromaničkih gradnji, i njihovih prototipova,¹⁸⁰ ali očito ih objedinjuje nakana naglaska k središtu, ostvarenog podizanjem tek jedne kupole. Imajući pak na umu da na cjelokupnom pojasu istočnojadranske obale nije moguće prepoznati crkvenu gradnju iz razdoblja srednjeg vijeka kojoj bi prostor, analogno apulijskim crkvama, krunile dvije kupole ili više njih postavljenih u istoj osi, sve upućuje na snagu tradicije ili, točnije, sagledavši kronološke očiglednosti, kontinuiteta iskazanog na kotorskoj katedrali sv. Tripuna. Analognu situaciju nalazimo i na tlu susjedne Apulije, gdje se pojava razmatranih crkava iz XII. st., svojstvima triju kupola iznad traveja srednjeg broda, s pravom nastojala vezati uz prethodna stanja na tom području.¹⁸¹

Još jedan problem arhitekture Sv. Tripuna traži kraće razmatranje. Riječ je o njegovim pročelnim zvonnicima i čestom pozivanju na Sv. Nikolu u Bariju kao uzorom za gradnju kotorske crkve.¹⁸² Pojava se činila utoliko zanimljivijom što je uključivala postavu zvonikâ kao provedbu arhitektonske zamisli,¹⁸³ gdje su vertikalama završavali ritam bočnih brodova i bili udruženi vjerojatnim svodom trijema. Upozoreno je na neutemeljenost takvih vezivanja, kao rješenja koje nije istorodno barijskoj crkvi.¹⁸⁴ Važnost je ove primjedbe, dane tek u napomeni o primarnoj razlici opće vizure, u pogledu dugovremenosti izgradnje barijske crkve.¹⁸⁵ Ipak, 1132. g. valja promatrati kao vrijeme u kojem je već ocrtan izgled građevine.¹⁸⁶ Pročelni tornjevi Sv. Nikole očito su predviđeni u početnoj zamisli, premda je njihov raspored na uglovima pročelja, po kojem se ponajviše i razlikuju od kotorskog rješenja, više odraz zatečenih okolnosti, vjerojatno adaptacije postojeće civilne građevine.¹⁸⁷ Time se ponajbolje dade objasniti tlocrtna dispozicija pročelnih tornjeva, čime gradnja na njima krajem XI. ili početkom XII. st. ne znači, striktno uzevši, njihovo prostorno uspostavljanje.¹⁸⁸ S tim u vezi teško je prihvatiti mišljenje koje njihovu asimetričnost tumači isključivo dugotrajnošću gradnje crkve sv. Nikole.¹⁸⁹ Smještaj pročelnih zvonika kotorske katedrale približno u osi pobočnih brodova, međusobni odnos, a time i rješenje galileje, ne opravdavaju utjecaj barijskog Sv. Nikole, premda je štovanje kulta njihovih zaštitnika moglo osnažiti razloge pozivanja na njihov smještaj.¹⁹⁰

Oblikovanje pročelja dvama simetričnim tornjevima ostvarenim na tlu juga Italije, u smislu analogija s katedralom u Kotoru, upućivale su na katedralu u Cefalú na Siciliji.¹⁹¹ Pisci su usputno napominjali tek sličnost njezine vizure s onom kotorskom, ali bez naznake za vremenski primat kotorske katedrale u odno-

¹⁸⁰ Kako je ustvrdio Fisković 1985, str. 160, dotakavši se, okvirnim smjernicama, odnosa u graditeljstvu predromaničkog i romaničkog razdoblja nasuprotnih jadranskih obala.

¹⁸¹ Konkretnije još od: Bertaux 1903, str. 386-395

¹⁸² Za što su se usputno zalagali: Karaman 1934, str. 100; Karaman 1939, str. 41-42; Karaman 1952, str. 35; 1955, str. 10; Karaman 1963, str. 94, bilj. 26 a; Fisković 1961, str. 1222

¹⁸³ Fisković 1953, str. 78. Njihovu dispoziciju u tlocrtnoj rekonstrukciji vidi: Korać 1967, str. 8

¹⁸⁴ Stoga se zalaže, razumljivo po sebi, za neodređeni uzor neovisno o stupnju modifikacije, uz otprije pretpostavljeno posredništvo južne Italije glede komponenti sjevernjačke arhitekture: Korać 1967, str. 21-22. Pretpostavci, koju iznosi s oprezom, o prijenosu kulta arhandela Mihovila i sv. Gabrijela posredstvom benediktinaca u Kotor, s tim u vezi i njihovih kapela na zvonnicima katedrale (str. 21), važnost treba pridati utoliko što joj je oslonac u prethodnim zapažanjima o djelatnosti reda u neposrednoj blizini grada, usmjerenoj na štovanje Sv. Mihovila. O tome, kao i vezama zapadne Europe s matičnim područjem kulta vidi: Božić 1963, str. 197-210; za razgranatost štovanja sveca na području Apulije: Bettochi 1996, str. 133-162

¹⁸⁵ Za sumarnu kronologiju crkve sv. Nikole vidi napomene u bilj. 135, te posebno s obzirom na neke kontroverze njezine arhitekture, uvidom u novija istraživanja na građevini: Thiery 1978B, str. 561-566, gdje je navedena i sva relevantna literatura.

¹⁸⁶ Belli D'Elia 1987B, str. 163

¹⁸⁷ Za ovakvo sagledavanje stanja koje je proizišlo iz terenskog istraživanja, s napomenom o literaturi, vidi kod: Thiery 1978B, str. 566

¹⁸⁸ Vidi tlocrt crkve sv. Nikole u Bariju s fazama gradnje kod: Krönig 1962, str. 210, fig. 11. Prema priloženom naertu nije posve jasno naznačen vremenski hod gradnje unatoč izdiferenciranosti pojedinih faza. Pak Izričito je pak 1089. g označena kao godina gradnje troapsidalnoga dijela kao i sjeverozapadnog tornja. S obzirom na to da je autor okvirno upoznat s adaptacijom bizantske palače kod gradnje crkve, štoviše, i govori o kojim je to dijelovima riječ (Krönig 1962, str. 211), proizlazi prema nacrtu da se oni ne odnose na, ovdje markirani, pročelni toranj. Ovakav bi prikaz bio u suprotnosti s gore navedenim, prema kojem su oba pročelna tornja Sv. Nikole pretpostavljeni ostaci profane zgrade

¹⁸⁹ Conant 1979, str. 347. Uočljiva je u literaturi nepodudarnost erteža tlocrta crkve sv. Nikole u Bariju, napose u prikazu pročelnog dijela s tornjevima na uglovima.

¹⁹⁰ Čanak-Medić 1997, str. 95-96

¹⁹¹ Toesca 1927, str. 612; Petricioli 1990, str. 98

su na sicilsku, kojoj je gradnja započeta 1151. godine.¹⁹² I u okvirima programa benediktinaca nastojalo se prepoznati i izvore oblikovanja pročelja sa zvoncima katedrale sv. Tripuna u Kotoru pristiglih, posredstvom apulijskoga graditeljstva, konkretnije Sv. Nikole u Bariju.¹⁹³ Njihovu provedbu treba sagledati kao oznaku opće pojave u rasprostiranju, svakako zapadnjačke koncepcije, mimo konkretnijeg udjela neke od apulijskih gradnji. Premda, valja naglasiti da je postava dvojnih pročelnih zvonika katedrale sv. Tripuna posve usamljena u romaničkom graditeljstvu XI.-XIII. st. na istočnojadranskom primorju, a ne nalazi joj se ni mogućih područnih uzora.¹⁹⁴

Misao o jednosmjernom utjecaju srednjovjekovnog apulijskog graditeljstva, osobito romaničkog, na crkvenu arhitekturu južnih dijelova istočnog Jadrana, evidentno nije utemeljena u iskazanim rješenjima. Kako se je tijekom njihova razmatranja nastojalo upozoriti, tobožnje bi utjecaje valjalo odmjeravati upućivanjem na odvojene kreativne izraze, glavninom u pozivanju na ranija područna ostvarenja bizantskoga karaktera.¹⁹⁵

Stoga je i poželjnije pojave u srednjovjekovnom graditeljstvu obaju jadranskih obala sagledavati kao analogije.

SKRAĆENICE

Aggiornamento dell'opera	Aggiornamento dell'opera di É. Bertaux, <i>L'art dans L'Italie Méridionale</i> , Tome IV-V, École Française de Rome (Rome)
Arheol. istraž. Dubrovnik	Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom kraju, Izd. Hrvatsko arheološko društvo (Zagreb)
izd. HAD	Enciklopedija likovnih umjetnosti (Zagreb)
ELU	Enciklopedija likovnih umjetnosti (Zagreb)
Hrvati Boke kotor.	Hrvati Boke kotorske, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić (Orebić)
HZ	Historijski zbornik (Zagreb)
Istor. CG	Istorija Crne Gore (Titograd)
Jadran. protohist.	Jadranska obala u protohistoriji (Zagreb)
Kated. Sv. Tripun	800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966) (Kotor)
Napoli nob.	Napoli nobilissima (Napoli)
Pjz	Praistorija jugoslavenskih zemalja (Sarajevo)
Prilozi starohrv. arh.	Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture (Split)
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Split)
Rađanje hrv. pejzaža	Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža (Zagreb)
SHP	Starohrvatska prosvjeta (Zagreb, Split)
Starinar	Starinar, Arheološki institut, SAN (Beograd)
ZFFBgd	Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu (Beograd)
ZIBK	Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske, I-II, Spomenik SAN, N.s. (Beograd)
ZLU	Zbornik (Matice srpske) za likovne umetnosti (Novi Sad)

¹⁹² Za dataciju pročelja u 1240. g.: Conant 1979, str. 357. Istorodno rješenje sa zvoncima i trijemom provedeno je i prije na tlu Sicilije, na katedrali u Mazari del Vallo, s početkom gradnje u 1093. g., čiji tlocrt vidi: Krönig 1962, str. 206. Pojava je na području Sicilije razmatrana u svojstvu benediktinskog djelovanja, kojim su se prenosile naprijed spomenute sjevernjačke, konkretno clunyjevske oznake.

¹⁹³ Vidi bilj. 182.

¹⁹⁴ Za njihovu pojavu u Europi vidi: Marasović 1994, 200-201. Gradnja tornjeva u paru nastojala se je prepoznati i na predromaničkim crkvama u Dalmaciji, ali na takve je neutemeljenosti upozoreno: Gunjača 1953, str. 29; Karaman 1955B, str. 217-218, gdje opetuje mišljenje o utjecaju barijske crkve na kotorske zvonike.

¹⁹⁵ Kako je najsumarnije istaknuto kod: Tomasović 2005, str. 16

LITERATURA

Babić 1995

I. Babić, *Bilješke o crkvi Sv. Mihajla u Stonu*, Peristil 38/1995, Zagreb 1995, 15-22

Batović 1979

Š. Batović, *Jadranska zona*, Pjz, Neolitsko doba, II, Sarajevo 1979, 473-634

Batović 1987

Š. Batović, *Liburnska skupina*, Pjz, V, Sarajevo 1987, 339-390

Belli D'Elia 1987A

P. Belli D'Elia, *Alle sorgenti del Romanico: Puglia XI secolo*, (2 edit.), Bari 1987.

Belli D'Elia 1987B

P. Belli D'Elia, *La Puglia, Italia romanica*, Milano 1987.

Belli D'Elia 1994

P. Belli D'Elia, *Presenze pugliesi nel cantiere della cattedrale di Trogir*, Majstor Radovan i njegovo doba, Trogir 1994, 39-57

Bertaux 1903

É. Bertaux, *L'art dans L'Italie Méridionale (De la fin de l' Empire Romain a la Conquete de Charles d' Anjou)*, Paris 1903.

Bettochi 1996

S. Bettochi, *La diffusione nel culto micaelico in Puglia tra XI e XII secolo*, Vetera Christianorum, 33/1996, fasc.2, Bari 1996, 133-162

Bošković 1941

Đ. Bošković, *Arhitektura i skulptura*, Manastir Dečani, I, Beograd 1941.

Bošković/ Korać 1958

Đ. Bošković/V. Korać, *Ratac*, Starinar, N.s., VII-VIII, 1956, Beograd 1958, 39-75

Božić 1963

I. Božić, *Prevlaka-Tumba*, ZFFBgd, VII-1, Beograd 1963, 197-210

Cilento 1978

N. Cilento, *Le signorie longobarde e i ducati romanico-bizantini. Secc. VIII-IX*, Aggiornamento dell'opera, Tome IV, Rome 1978, 49-66

Conant 1979

K.J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200*, Harmondsworth 1979.

Cristiani Testi 1978

M. L. Cristiani Testi, *Frédéric II et l'architecture apulienne*, Aggiornamento dell'opera, Tome V, Rome 1978, 903-921

Čanak-Medić/ Bošković 1986

M. Čanak-Medić/Đ. Bošković, *Arhitektura Nemanjinog doba, I, Crkve u Toplici i dolinama Ibra i Morave*, Beograd 1986.

Čanak-Medić 1989

M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba, II, Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd 1989.

Čanak-Medić 1997

M. Čanak-Medić, *Katedrala Svetog Tripuna kao izraz umetničkih prilika u Kotoru sredinom XII veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XXXVI, Beograd 1997, 83-98

Davies 1952

J.G. Davis, *The Origin and Development of the Early Christian Architecture*, London 1952.

Deroko 1953

A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1953.

Diehl 1894

C. Diehl, *L'Art Byzantin dans L'italie Méridionale*, Paris 1894.

Dupre Theseider 1978

E. Dupre Theseider, *Lo stanziamento dei Normanni nel Mezzogiorno*, Aggiornamento dell'opera, Tome IV, École Francaise de Rome, Rome 1978, 67-131

Đurić 1989

V. J. Đurić, *Kotorske crkve oko 1200. godine i njihovo poreklo*, ZLU, 25, Novi Sad 1989, 1-20

Fisković 1939

C. Fisković, *Korčulanska katedrala*, Zagreb 1939.

Fisković 1948

C. Fisković, *Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu*, HZ, I /1-4, Zagreb 1948, 201-210

Fisković 1949

C. Fisković, *Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Splitu*, HZ, II/1-4, Zagreb 1949, 211-221

Fisković 1953

C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, ZIBK, CIII, 5, Beograd 1953, 71-101

Fisković 1955

C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955.

Fisković 1958

C. Fisković, *Samostan i crkva sred jezera na Mljetu*, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU, God. VI, Br.1, Zagreb 1958, 1-14

Fisković 1961

C. Fisković, *Naše umjetničke veze s južnom Italijom*, Mogućnosti, VIII/12, Split 1961, 1221-1239

Fisković 1976

I. Fisković, *Pelješac u protopovijesti i antici*, Pelješki zbornik, 1, 1976, Fisković 1985, 15-80

Fisković 1985

I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, SHP, s. III, 15/1985, Split 1985, 133-163

Fisković 1988

I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Arheol. istraž. Dubrovnik, Izd. HAD, 12/1987, Zagreb 1988, 189-207

Fisković 1989

I. Fisković, *Dečani i arhitektura istočnojadranske obale u XIV vijeku*, Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka, Međunarodni naučni skup povodom 650 godina manastira Dečana, 1985, SAN, Naučni skupovi, knj. XLIX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 13, Beograd 1989, 169-183

Fisković 1996 A

I. Fisković, *Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj*, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje hrv. pejzaža, Zagreb 1996, 371-386

Fisković 1996 B

I. Fisković, *Crkvice "Sigurate" u Dubrovniku, ratom oštećeni te obnovljeni višeznačni spomenik*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 20, Zagreb 1996, 59-81

Focillon 1969

H. Focillon, *The Art of the West, Part one: Romanesque*, London 1969.

Foretić 1940

V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do god. 1420*, Djela JAZU, knj. XXXVI, Zagreb 1940.

Foretić 1952

V. Foretić, *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku*, Dubrovačko pomorstvo (U spomen sto godina nautičke škole u Dubrovniku), Dubrovnik 1952, 117-163

Gabričević 1968

B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa*, PPUD, 17, Split 1968, 5-58

Gabrieli 1936

G. Gabrieli, *Inventario topografico e bibliografico delle cripte eremitiche basiliane di Puglia*, Roma 1936.

Guillou 1978

A. Guillou, *L'Italie byzantine du IXe au XIe siecle. Etat des questions*, Aggiornamento dell'opera, Tome IV, Rome 1978, 3-48

Gunjača 1953

S. Gunjača, *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950.*, Ljetopis JAZU, knj. 57/1952, Zagreb 1953, 9-49

Gvozdanović 1978

V. Gvozdanović, *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike*, Prilozi starohrv. arh., Split 1978, 131-148

Jelić 1912

L. Jelić, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia*, Suplemento al Bulletino d' archeologia e storia dalmata, XXXV, Split 1912, 95-118

Jurković 1990

M. Jurković, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, SHP, s. III, 20/1990, Split 1990, 191-213

Jurković 1996

M. Jurković, *Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj, Starohrvatska spomenička baština*, Rađanje hrv. pejzaža, Zagreb 1996, 325-338

Karaman 1930

Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

Karaman 1933

Lj. Karaman, *Umjetnost u Dalmaciji, XV i XVI vijek*, Zagreb 1933.

Karaman 1934

Lj. Karaman, *Dalmacija kroz vjekove*, Split 1934.

Karaman 1938

Lj. Karaman, *Portal majstora Radovana u Trogiru*, Rad JAZU, knj. 262, umj. raz. 3, Zagreb 1938.

Karaman 1939

Lj. Karaman, *Eseji i članci*, Zagreb 1939.

Karaman 1952

Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952.

Karaman 1955A

Lj. Karaman, *O slijedu gradnje katedrale u Kotoru*, PPUD, 9, Split 1955, 5-16

Karaman 1955B

Lj. Karaman, *O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina*, SHP, s. III, 4/1955, Zagreb 1955, 209-219

Karaman 1956

Lj. Karaman, *Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi*, Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV-V, 1955-1956, Dubrovnik 1956, 49-67

Karaman 1963

Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963.

Karaman 1964

Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, Zadar 1964.

Katičić 1976

R. Katičić, *Illyro-Apenninica*, Jadran. protohist., Zagreb 1976, 177-183

Klaić 1971

N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

Korać 1956

V. Korać, *O monumentalnoj arhitekturi srednjevekovnog Kotora*, ZIBK, CV, 7, Beograd 1956, 147-163

Korać 1959

V. Korać, *Prevlaka u Boki Kotorskoj*, Starinar, N.s., IX-X, 1958-1959, Beograd 1959, 388-389

Korać 1963

V. Korać, *Crkva Sv. Marije na Mljetu*, ZFFBgd, VII-1, Beograd 1963, 213-226

Korać 1965

V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965.

Korać 1966

V. Korać, *Prevlaka*, ELU, IV, Zagreb 1966.

Korać 1967

V. Korać, *Prvobitna arhitektonska koncepcija kotorske katedrale XII veka*, ZLU, 3, Novi Sad 1967, 3-30

Korać 1970

V. Korać, *Arhitektura, Crna Gora u doba Nemanjića*, Istor. CG, II/1, Titograd 1970, 117-200

Korać 1977

V. Korać, *Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles*, Zograf, 8, Beograd 1977, 10-14

Korać 1987 A

V. Korać, *Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti, Program prostora i poreklo oblika, Između Vizantije i Zapada*, Beograd 1987, 21-32

Korać 1987 B

V. Korać, *O prirodi obnove i pravcima razvitka arhitekture u ranom srednjem veku u istočnim i zapadnim oblastima Jugoslavije, Između Vizantije i Zapada*, Beograd 1987, 9-20

Korać 2001

V. Korać, *Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci*, Starinar, N. s., LI, 2001, Beograd 2001, 135-170

Korać/Kovačević 1970

V. Korać/ J. Kovačević, *Crkva Sv. Tome u Prčanju u Boki kotorskoj*, ZFFBgd, XI-1, Beograd 1970, 107-114

Kovačević 1956

J. Kovačević, *Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II*, ZIBK ,CV, 7, Beograd 1956, 1-11

Kovačević 1967

J. Kovačević, *Arhitektura i skulptura, IX vek, Od dolaska Slovena do kraja XII veka*, Istor. CG, I, Titograd 1967, 281-442

Krautheimer 1986

R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 4 ed., Yale Univ. Press/Pelican Hist. of Art, 1986.

Krönig 1962

W. Krönig, *La Francia e l'architettura romanica nell'Italia meridionale*, Napoli nobilissima, I, 1961-1962, Napoli 1962, 203-215

Kubach 1988

H.E. Kubach, *Romanesque Architecture*, London 1988.

Lavermicocca 1978

G. Lavermicocca, *L'art des "moines basilien" dans les pays grecs et latins de l'Italie meridionale*, Aggiornamento dell'opera, Tome IV, Rome 1978, 303-346

Lučić 1971

J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, Zagreb 1973.

Luetić 1971

J. Luetić, *Počeci dubrovačkog brodarstva*, Dubrovački horizonti, 7-8, Zagreb 1971, 10-11

Mango 1989

C. Mango, *Architettura Bizantina*, Milano 1989.

Marasović 1960

T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 33-47

Marasović 1978

T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi starohrv. arh., Split 1978, 5-129

Marasović 1984

T. Marasović, *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, SHP, s. III, 14/1984, Split 1984, 135-158

Marasović 1988

T. Marasović, *Byzantine Component in the Dalmatian Architecture from the 11 th to the 13 th century*, Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, Naučni skupovi SANU, knj. XLI, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 11, Beograd 1988, 455-462

Marasović 1990

T. Marasović, *"Quincunx" u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, SHP, s. III, 20/1990, Split 1990, 215-224

Marasović 1994

T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994.

Martinović 1966

J. Martinović, *Prvobitna crkva Sv. Tripuna u Kotoru*, Kated. Sv. Tripun, Kotor 1966, 9-19

Martinović 1990A

J. Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod svete Marije od Rijeke u Kotoru*, PPUD, 29, Split 1990, 21-32

Martinović 1990B

J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Sv. Tripuna u Kotoru*, PPUD, 30, Split 1990, 5-29

Marušić 1978

B. Marušić, *Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta*, Atti del centro di ricerche storiche-Rovigno, VIII, 1977/78, Trieste 1978, 39-185

Milanović 2003

J. Milanović, *Benediktinci u Boki kotorskoj*, Hrvati Boke kotor., Orebić 2003, 291-303

Millet 1930

G. Millet, *Etude sur les eglises de Rascie, Les portails, L' art byzantin ches les Slaves*, Recueil Uspenski, I, Paris 1930, 188-193

Milošević 1966

M. Milošević, *Arhitektura romaničke bazilike iz 1166. godine i nastale promjene tokom vjekova*, Kated. Sv. Tripun, Kotor 1966, 21-41

Mongiello 1988

L. Mongiello, *Chiese di Puglia (Il fenomeno delle chiese a cupola)*, Bari 1988.

Morrone/Caló Mariani 1978

R. A. Morrone/M.S. Caló Mariani, *L' architecture à coupoles*, Aggiornamento dell'opera, Tome V, Rome 1978, 599-620

Müller 1994

J. Müller, *Das Ostadriatische Frühneolitikum*, Prahistorische Archaologie in Südosteuropa, Band 9, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin 1994.

Ostojić 1964

I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, Split 1964.

Ostrogorski 1969

G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969.

Oursel / Stierlin

R. Oursel - H. Stierlin, *Romanic*, Berlin.

Peković 1994

Ž. Peković, *Nastanak i razvoj crkve Sv. Vlaha u Dubrovniku*, Dubrovnik, 5/1994, Dubrovnik 1994, 43-78

Peković 1996

Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra u Dubrovniku*, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje hrv. pejzaža, Zagreb 1996, 267-277

Peković 1998

Ž. Peković, *Dubrovnik, Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split 1998.

Petricioli 1987

I. Petricioli, *Crkva Sv. Lovre u Zadru*, SHP, s. III, 17/1987, Split 1987, 53-73

Petricioli 1990

I. Petricioli, *Od Donata do Radovana, Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split 1990.

Petrucci 1960

A. Petrucci, *Cattedrali di Puglia*, Roma 1960.

Prelog 1984

M. Prelog, *Romanika*, Beograd-Zagreb-Mostar 1984.

Prelog 1994

M. Prelog, "Međurazdoblje" (305-1105.g.) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana, Povijesno umjetničke studije I., Između antike i romanike, Djela 2, Zagreb 1994, 83-106

Puhiera 1956

S. Puhiera, *Srednjevekovne crkve na ostrvu Šipanu*, Starinar, N.s., V-VI, 1954-1955, Beograd 1956, 227-246

Pušić 1978

I. Pušić, *Prilozi vezama južnog Jadrana sa Apulijom u srednjem vijeku*, Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru, XXVI, Kotor 1978, 87-96

Rendić- Miočević 1989

D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

Restauri 1983

Restauri in Puglia, 1971-1983, II, Schena Editore, Fosano (Brindisi), 1983.

Romano 1988

C.G. Romano, *Calabre et Basilicate Romanes*, ed. Zodiaque, La Pierre-qui-Vire 1988.

Schino 1966

C. Schino, *La Basilica Cattedrale di Bari*, Bari 1966.

Stevović 1990

I. Stevović, *Jednobrodne kupolne crkve u Dubrovniku u vreme vizantijske vlasti*, Zograf, 21, Beograd 1990, 18-30

Stjepčević 1938

I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938.

Stošić 1988

J. Stošić, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, Arheol. istraž. Dubrovnik izd. HAD, 12/1987, Zagreb 1988, 15-38

Stošić 1998

J. Stošić, *Benediktinski samostan Sv. Marije na Mljetu*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 22, Zagreb 1998, 7-21

Subotić 1959

G. Subotić, *Arhandeo na Prevlaci*, ELU, I, Zagreb 1959.

Subotić 1963

G. Subotić, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Pomorju*, Beograd 1963.

Šonje 1981

A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.

Thiery 1978A

A. Thiery, *Les basiliques du XIe et du XIIe siecle dans les villes de la Campanie et de l'Apulie*, Aggiornamento dell'opera, Tome IV, Rome 1978, 571-594

Thiery 1978B

A. Thiery, *Les Normands et la civilisation de l'Italie méridionale*, Aggiornamento dell'opera, Tome V, Rome 1978, 547-569

Toesca 1927

P. Toesca, *Storia dell'arte italiana*, I, Medioevo, Torino 1927

Tomasović 1988

M. Tomasović, Srednjovjekovna crkvena arhitektura na južnom dijelu istočne obale Jadrana u odnosu na suvremene pojave u Apuliji – Problem razgraničenja udjela međusobnih veza i dodira od kreativnog prevladavanja stanja područnog naslijeđa (rukopis)

Tomasović 2005

M. Tomasović, *Srednjovjekovna crkvena arhitektura Dubrovnika i njegova područja s obzirom na suvremene pojave u Apuliji* (sažetak predavanja), Obavijesti Had-a, XXXVII/2, Zagreb 2005, 16

Vasić 1922

M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV stoljeća*, Beograd 1922.

Venditti 1967

A. Venditti, *Architettura in cupola in Puglia (I)*, Napoli nob., I/3-4, Napoli 1967, 108-122

Venditti 1968

A. Venditti, *Architettura in cupola in Puglia (III)*, Napoli nob., 3-4, Napoli 1968, 94-115

Vežić 1988

P. Vežić, *Starokršćanski sloj katedrale u Zadru*, Diadora, 10, Zadar 1988, 165-183

Willemsen/ Odenthal 1959

C.A. Willemsen/D. Odenthal, *Puglia, Terra dei Normanni e degli Svevi*, Bari 1959.

Zaninović 1976

M. Zaninović, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu*, Jadran. protohist., Zagreb 1976, 301-307

Žeravica 2003

Z. Žeravica, *Rani srednji vijek Boke kotorske*, Hrvati Boke kotor., Orebić 2003, 255-270

Summary

Romanesque Architecture of the Southern Part of the East Adriatic Coast through the Problem of Emphasizing the Influence of Apulian Building

Key words: *the East Adriatic, Apulia, Romanesque architecture, 11th century three apse buildings, architecture with cupola, regional Byzantine solutions.*

The influence of Apulian constructions on the architecture of the East Adriatic has been emphasized in the literature for a long time, thus creating a negative image of a creatively passive area. But, analysis of the problem of medieval architecture shows a different situation and demands a more detailed review of the building practice of Apulia and its neighbouring provinces on the western side of the Adriatic. The initial spark of understanding the influences was maintained by emphasizing the vaulting of only the side aisles of Romanesque cathedrals by which this indication of the more distinct southern Italian group had to get analogies in the buildings of the eastern Adriatic. The crucial places in the reviews and interpretations of the relations between the two opposing coasts in the Middle Ages are to be found in the works of Cvito Fisković. Their importance is not in the development of already existing interpretations, but in the correlative insight of the past and contemporary situations on the Croatian coast. In the text on the 12th century Benedictine church of St Mary on Mljet, the author notices analogies in Apulian building practice, but also evaluates the solutions of earlier construction in the eastern Adriatic. In the work of Vojislav Korać on the church on Mljet, the analysis is focused on trying to place this church amongst the Raška churches of the Serbian building tradition. The problem was that much more complicated since the similarities between the Romanesque church of St Mary on Mljet and the one of St Margaret in the Apulian town of Bisceglie, did not include the shape of parts of presbytery. A solution similar to that in St Mary on Mljet can be found in the Greek church of Nea Moni on Chios from 1045 which also has a pair of columns indicating the tripartate shape of the east end. However, the actual spatial organization of the Mljet church should be explained through earlier buildings on the eastern Adriatic coast, such as the church of St Peter in Dubrovnik, dated to the 10th century. This Dubrovnik church is very loosely tied to Byzantine churches with the floor plan of the cross written into the square base, achieved without the mediation of architecture in Apulia, as well as the 9th century Kotor church of St Tryphon, although it is, to a certain extent, closely related to the churches of southern Italy. The church of St Peter in Dubrovnik has to be viewed in the framework of the similarities of the solutions we find in the case of the church of St Stephen in Solin.

Igor Fisković captures most successfully the influence of southern Italy, especially Apulia, on the development of the church construction in the southern part of the eastern Adriatic coast. The author states that the analogies in the architectural solutions on both sides of the southern Adriatic coast should not be taken as proof of Apulia's superiority. Despite this, analogies with Apulian construction were found in the floor plan of the uncovered Romanesque cathedral in Dubrovnik, although there are no known examples with a similar floor plan in Apulia.

The most characteristic example of trying hard to prove the influence of Apulian construction can be seen in the analysis of the source for the shape of Kotor's Romanesque cathedral. Let us start with the old conviction that since the nave of St Tryphon is not vaulted, it must have been influenced by the Romanesque church of St Nicholas. Vojislav Korać paid special attention to the Kotor cathedral and analyzed architectural solutions from the Apulia region in an attempt to explain the solutions in the Kotor building. In this process, he did not take into consideration that on the whole area of the eastern Adriatic coast there can not be found one medieval church building which would, in analogy with the Apulian churches, have one or more cupolas in the same axis. Therefore, everything points to the strength of regional examples, just as it is in the neighbouring Apulia, where the appearance of the 12th century churches with three cupolas above the nave is connected with the previous regional situation.

Even the façade bell towers of St Tryphon have been observed in connection with the church of St Nicholas in Bari. However, their shape should be seen as a sign of the general spread of western concepts rather than the concrete influence of any of the Apulian buildings.

The idea of a one-way influence of Apulian medieval, especially Romanesque, construction on the church architecture of the southern parts of the east Adriatic, is evidently not based on the stated solutions. It is therefore more desirable to understand the solutions in the medieval constructions on both sides of the Adriatic coast as analogies.

Translation: Nicholas Philip Saywell

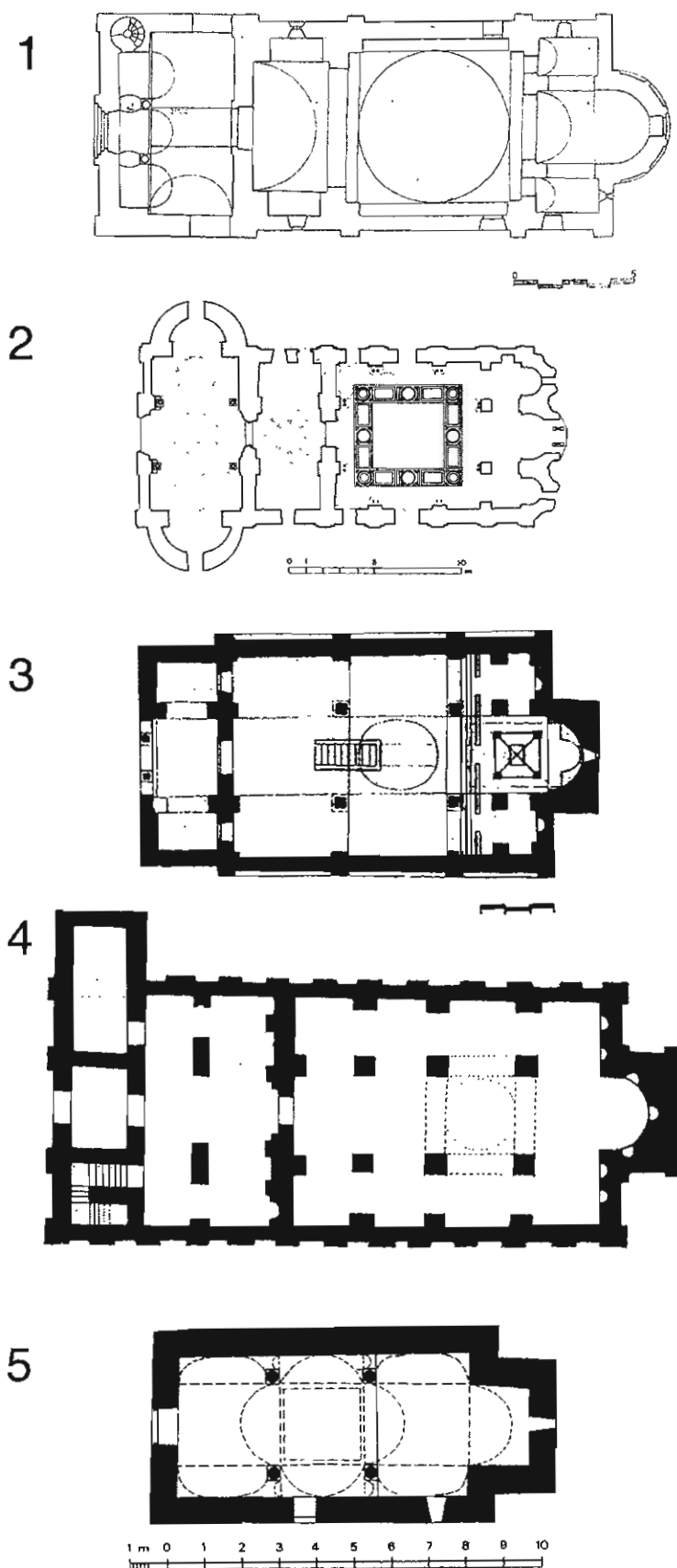

TABLA I: 1 Mljet, Sv. Marija; 2 Hios, Nea Moni; 3 Dubrovnik, Sv. Petar; 4 Solin, Sv. Stjepan; 5 Split, Sv. Nikola

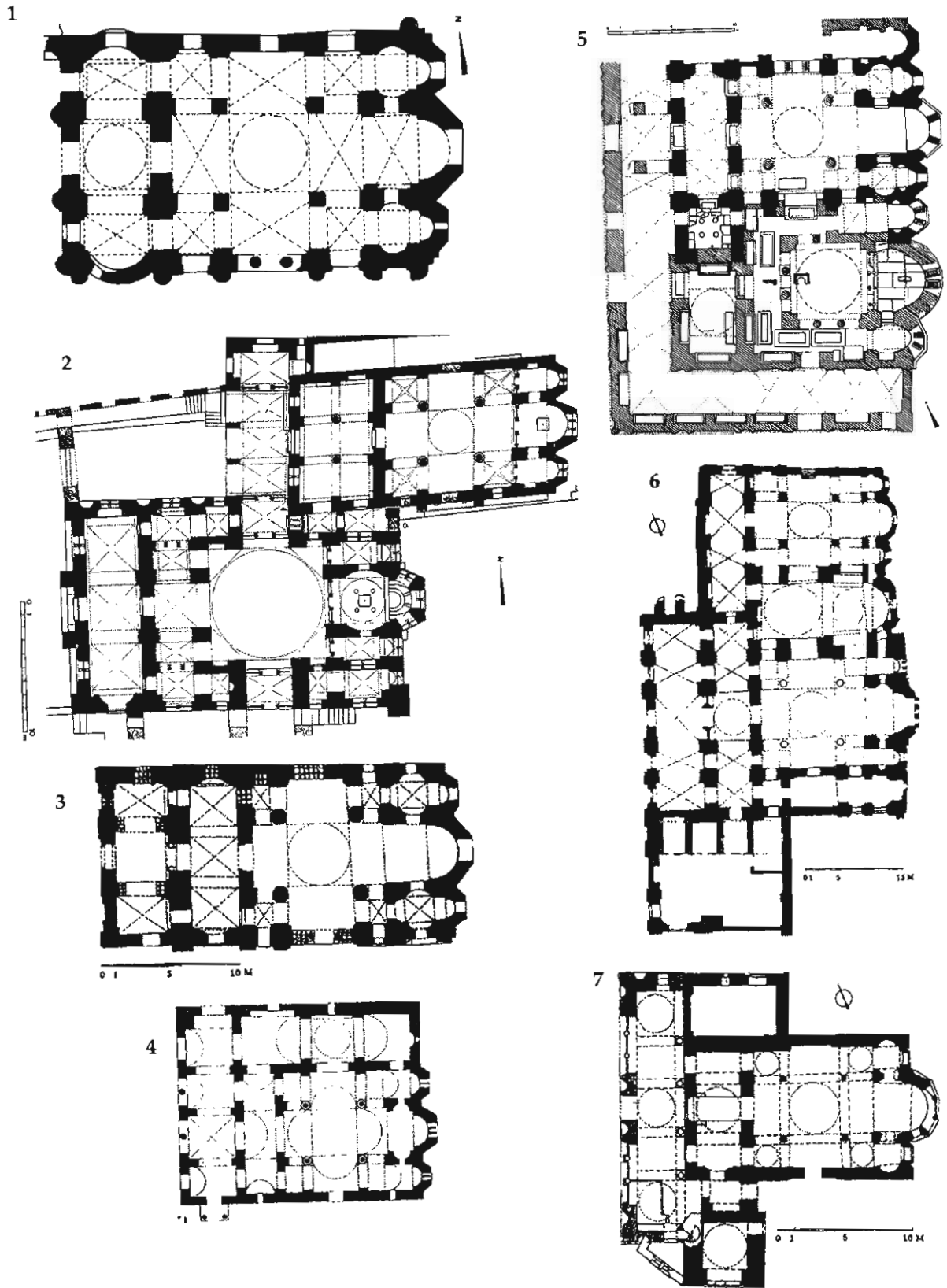

TABLA II: 1 Carigrad, Myrelaion; 2 Fokida, Hosios Loukas; 3 Carigrad, Krist Pantepoptes; 4 Atena, Kaprikarea; 5 Carigrad, Theotokos Panakrantos; 6 Carigrad, Krist Pantokrator; 7 Carigrad, Sv. Teodor

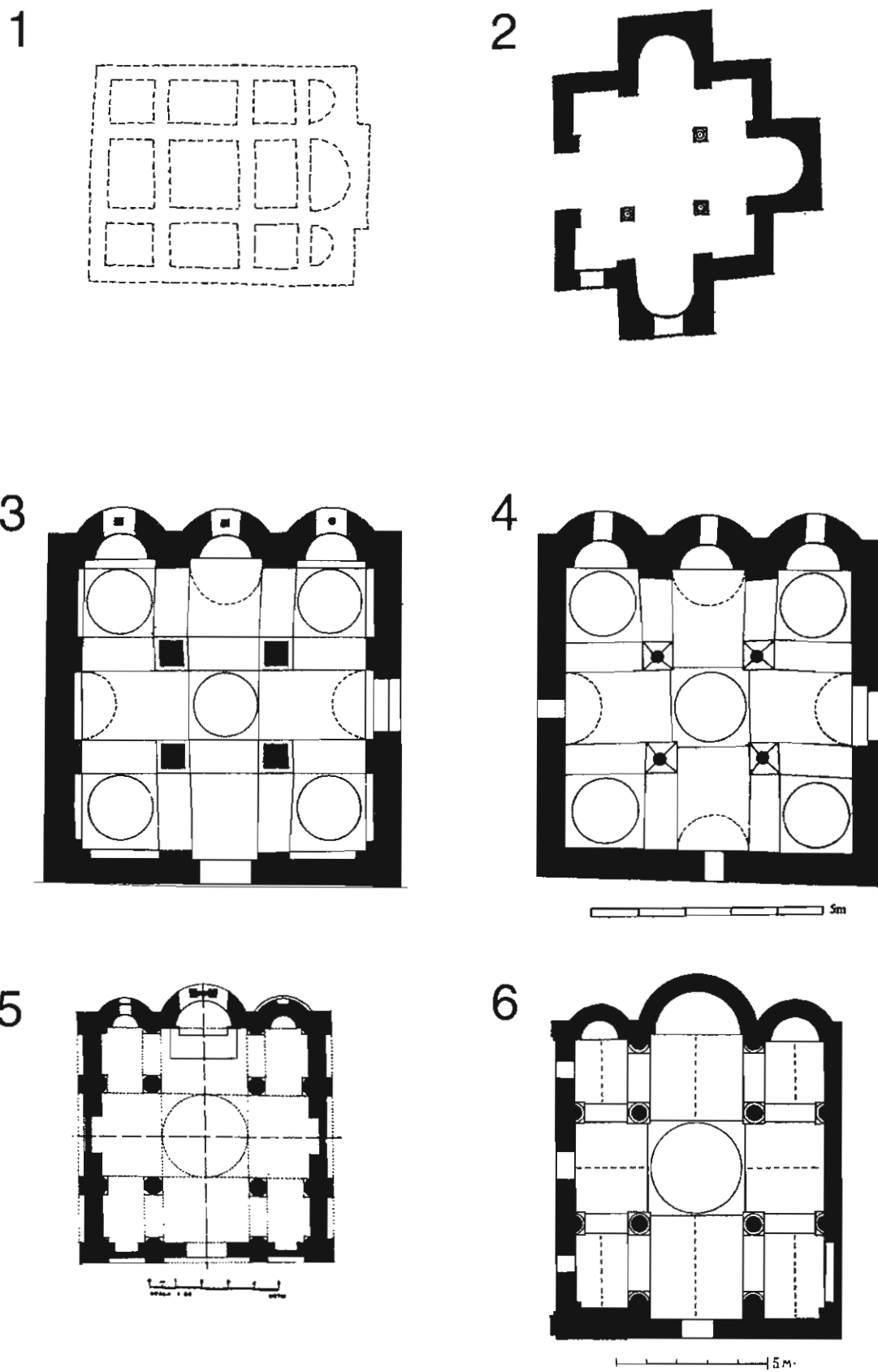

TABLA III: 1 Kotor, Sv. Tripun; 2 Prčanj, Sv. Toma; 3 Rossano, S. Marco; 4 Stilo, Cattolica; 5 Otranto, S. Pietro; 6 Trani, S. Andrea

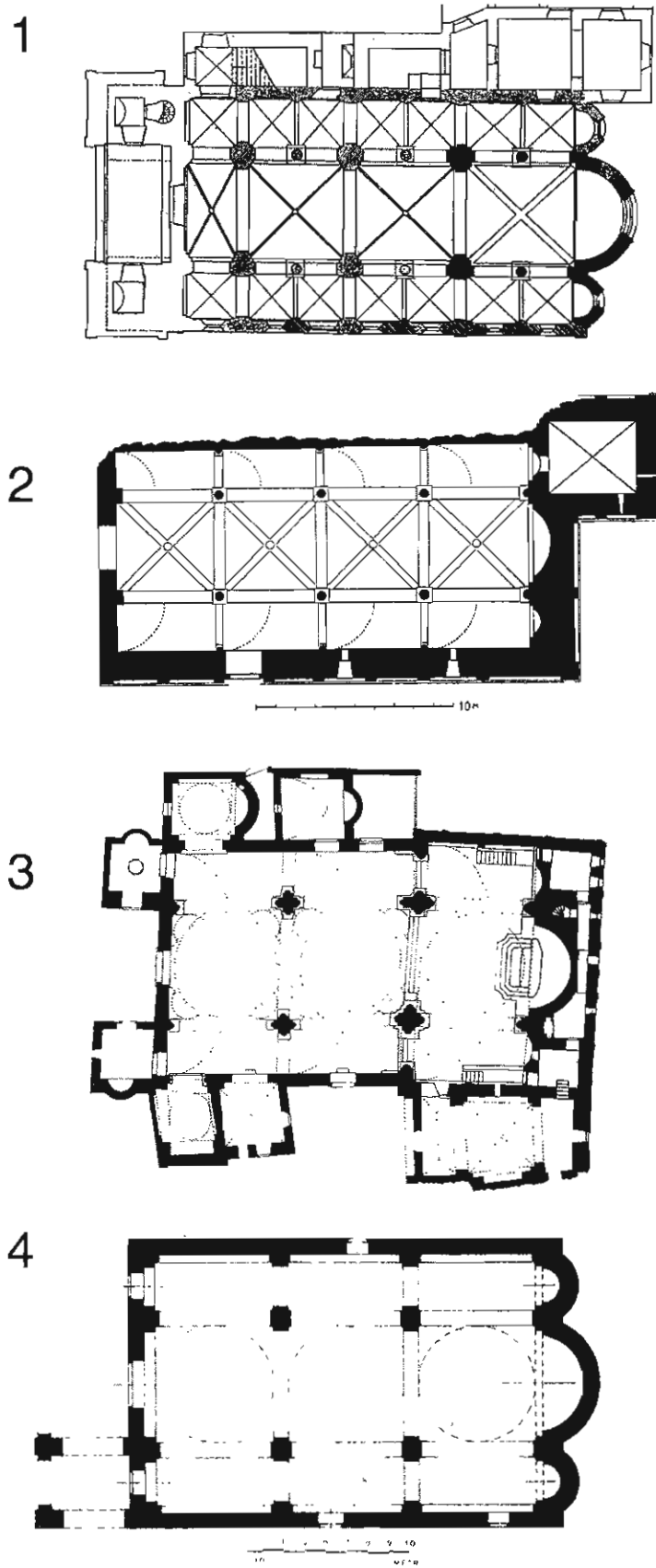

TABLA IV: 1 Kotor, Sv. Tripun; 2 Brindisi, S. Benedetto; 3 Molfetta, S. Corrado; 4 Valenzano, Ognissanti

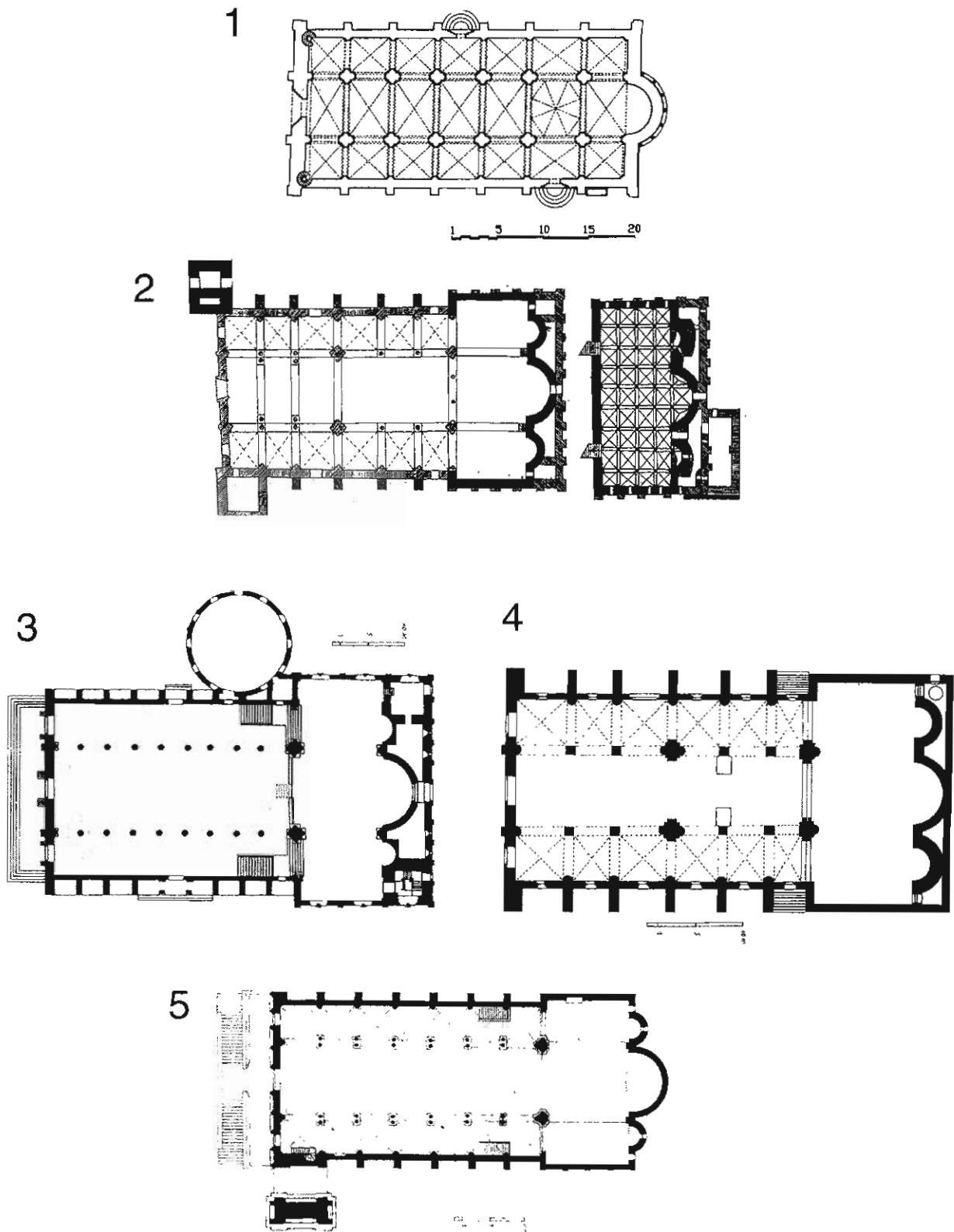

TABLA V: 1 Dubrovnik, Katedrala (prema Ž. Peković); 2 Bari, S. Nicola; 3 Bari, S. Sabino; 4 Bitonto, S. Valentino; 5 Trani, S. Nicola